Türkiye Seyahatnameleri Serisi: 2

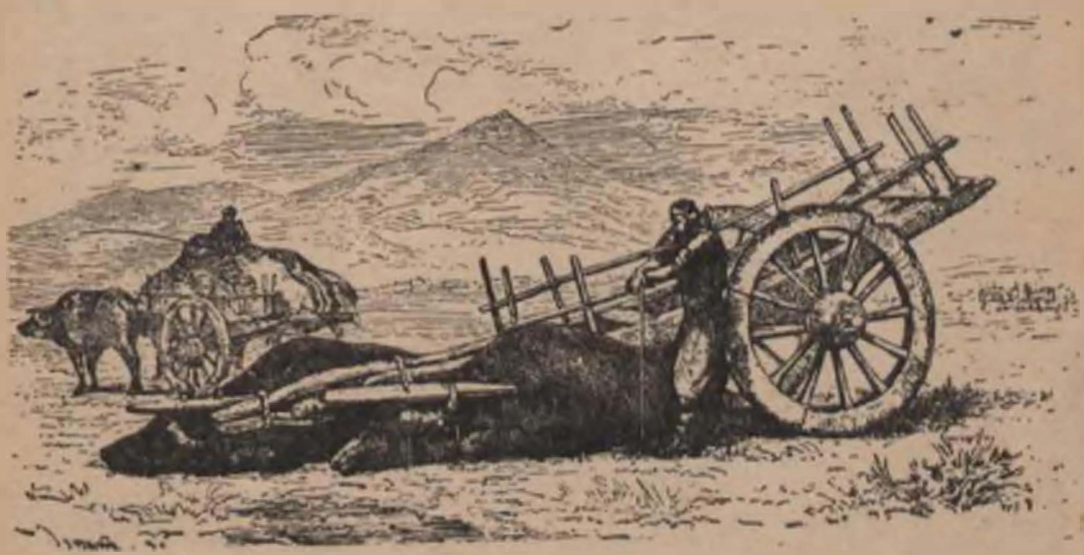
THÉOPHILE DEYROLLE

1869 DA
TRABZONDAN ERZURUMA

Türkçeye çeviren:

Reşad Ekrem Koçu

İçinde muharririn tabiat üzerinden yaptığı 31 resim vardır

İSTANBUL
ÇIĞIR KİTABEVİ
153 Ankara caddesi 153

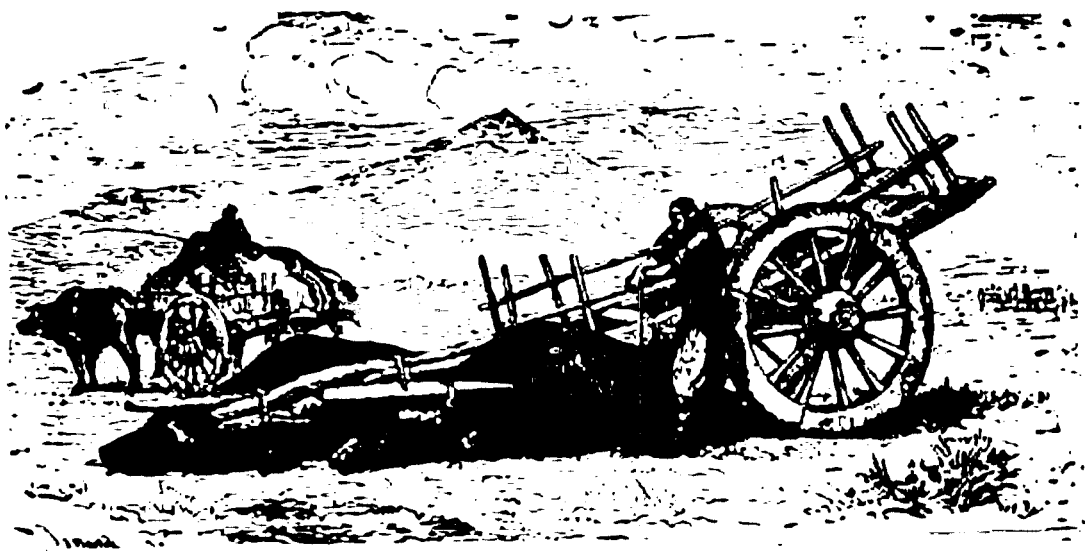
THÉOPHILE DEYROLLE

1869 DA
TRABZONDAN ERZURUMA

Türkçeye çeviren :

Reşad Ekrem Koçu

İçinde muharririn tabiat üzerinden yaptığı 31 resim vardır.

İSTANBUL
ÇIĞIR KİTABEVİ
153 Ankara caddesi **153**

TRABZONDAN ERZURUMA

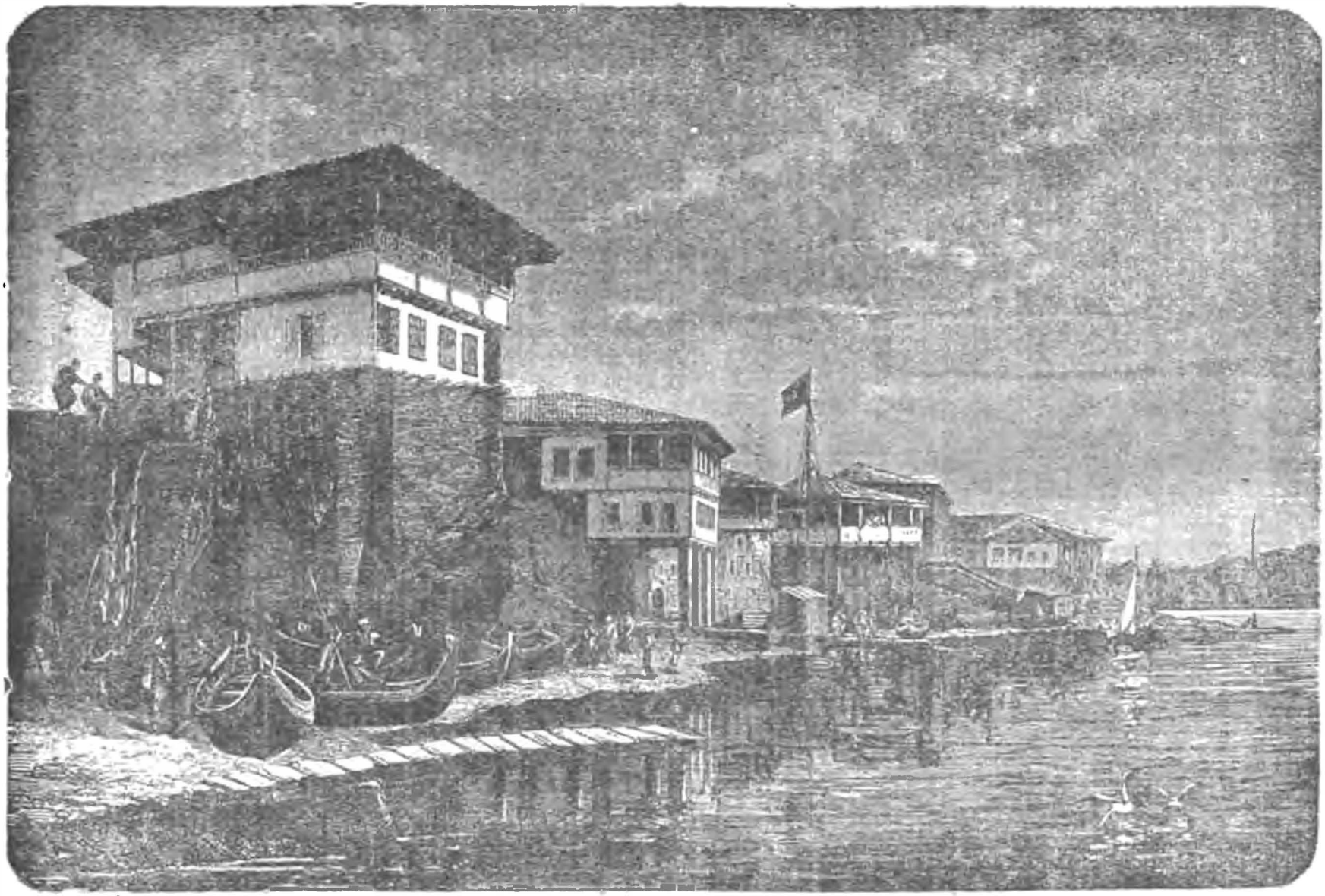
Sürmeneli b'r delikanlı

Tarih kaynaklarımız arasında, Türkiye seyahatnamelerinin büyük değeri vardır. Fakat nakadar yazıktır ki, sayıları pek çok olan bu seyahatnameler dilimize çevrilmemiştir. Ben, bu seyahatnamelerin en cazip parçalarını seçerek bu işe başlamak istiyorum.

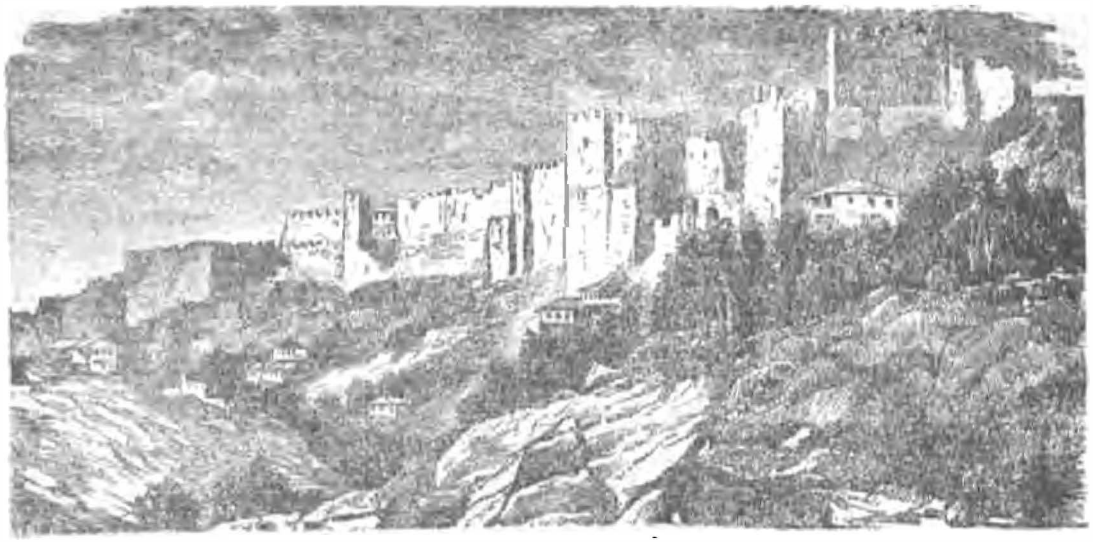
Fransa hükâmeti tarafından Türkiyenin şark vilâyetlerinde bir tetkik seyahatına gönderildiği anlaşılan Théophile Deyrolle adında bir natüralist, 1869 yılında, Trabzon vilâyetinden başlıyarak şark vilâyetlerimizi dolaşıyor. Seyahat notlarını, kendi kaleminden çıkan resimlerle tezyin ederek 1875 de Le Tour du Monde adındaki seyahat mecmuasında «Voyage dans le Lazistan et l'Arménie» adı ile neşrediyor.

Ben bu notların şayanı dikkat parçalarını « 1869 da Trabzondan Erzuruma seyahat» adıyla Türkçeye çevirerek neşrediyorum. Muharririn, tabiat üzerinden yaptığı resimleri de birer vesika telâkki ediyorum.

REŞAD EKREM KOÇU

Trabzon

Trabzon kalesi

Trabzon

Beni Marsilyadan İstanbula, oradan da Karadenize götüren Fransız Messageries Maritimes kumpanyasının vapurlarından biri idi. Trabzona 1869 şubatının sonlarına doğru varmıştım.

İrana giden seyyahlar bu şehri çok iyi tanırlar. Buraya, dört vapur kumpanyası her hafta bir sefer yaptırır. Kafkasyalıların memleketlerine dönmesinden sonra ticareti çok azalmış. Şu zamandan evvel Trabzon, Suhum Kale ve Redut Kale arasında bin ikiyüz sandal gidip gelirdi. Ruslar, İran ile yapılan transite çok ehemmiyet vermişler, daha müsait şartlarla onu Kafkas ve Poti üzerinden kendi topraklarına çekmişlerdir. Osmanlı hükûmetinin Gümüşhane, Bayburd ve Erzurumdan geçerek Bayazıda ve İran hududuna kadar ulaşmak üzere yaptırtmağa başladığı şosanın Trabzona eski halini vereceği ümit edilmektedir [1].

Sahilin az derin olması, büyük vapurları açıkta demirletiyor; vapur geldiği zaman sürü ile üşüşen kayıklarla karaya çıkılıyor. Limanın biricik alâmeti olan taş ve kazıklarla yapılmış, küçük iskelemsi bir sed tüccar eşyasile dolu olduğu vakıt, yolcular, kayıktan yarı bellerine kadar denize giren hamalların sırtına biniyor ve karaya ayak basıyor. Bu hamallar Hergül kuvvetine sahiptir, «Bir Türk gibi kuvvetli» sözünü ispat ederler. Bu adamlardan öylelerini gördüm ki, arkalığının üstüne iki arkadaşının yardımı ile üçyüz kiloluk bir yük almıştır ve bu yük altında, limandan Gâvurmeydanına kadar uzanan yokuşu çıkmıştır.

[1] Trabzon - İran yolu açıldı; fakat yeni biten Kafkasya demiryolu, galiba bütün transiti alacaktır. 1875 T. D.

Gâvurmeydanında cami

Trabzonun gemici halkı oldukça kalabalıktır. Küçük deniz ticaretinden başka, gemiciler, balıkçılık yaparlar, bilhassa hamsi avına çıkarlar. Hamsi bütün Şimalî Anadolu sahilinde en çok yenilen balıktır. Hakikî bir Trabzonlu için hamsi baş yemektir, türlü türlü yenilir. Trabzonda

başka balıklar da tutulur, fakat Karadenizin suyu az tuzlu olduğundan cinsinin iyi balıkları sayılmaz; istiridye çıkar, çok küçüktür ve tatsızdır.

1865 den 1868 ze kadar çok faal ve çok bereketli bir Kukarina avı yapılmıştır. Trabzonluların Kukarina adını verdikleri, bizim Grèbe dediğimiz kuştur. İç tarafın gölleri ve büyük bataklıkları şiddetli soğuklarla donduğu vakıt, bu bataklık ve göl kuşları sığınacak yer ve yiyecek aramak için sahil boyuna inerler. Herbirinin içinde üç dört adamla yüzlerce kayık açılır. Usta avcılar kayığın başına geçer, öbürleri küreklere asılır. Kayıklar, Kukarinaların çok bulunduğu körfezin karşısında bir

Pazara gelen köylüler

dizi olurlar ve sahile dizi halinde ilerlerler. İyi bir dalgıç olan bu kuşlar denize dalarlar ve kayıkların altından ve arasından geçerek açılmak isterler, lâkin bir kaç saniye sonra nefes almak üzere su yüzüne çıkmak mecburiyetinde kalınca, kayıklardaki avcıların ateşine hedef olurlar. Vakıa pek çoğu bu ateşten kurtulur ve civarda başka bir körfeze sığınırlarsa da kayıklar peşlerini bırakmazlar.

Batumda bu kuşlardan okadar çok vurulmuştu ki, bozulmaları karşısında halkın sıhhatini koruyan Türk polisi, kuşları toprağa gömdürmüştü. Bu kuşların derisi 1864 de birkaç metelikti. 1868 de tanesi beş altı frank ediyordu. Bu dört yıl içinde Avrupaya altı yüz bin Kukarina derisi sevk edilmişti. Fakat bu av okadar ihtiyatsızca yapılmıştı ki bu kuşun Karadeniz sahilinde adeta neslini tüketmişti.

Askerî tersane boyunca bozuk bir yoldan, Gâvurmeydanına gidilir; limandan o kadar uzak değildir. Yeni Erzurum yolu da oradan başlar. Bir köşesinde bir cami, etrafında hanlar, kervansaraylar, bir Fransız ile bir İtalyanın işlettikleri bir otel vardır. Bu otel, beklendiğinden çok konforu olan bir levantin lokantadır. Konsoloshaneler, gemi acentaları, zengin rum ve ermeni tüccarların evleri de bu civardadır. Şehrin en temiz yeridir. Pazarları ve yortu günleri, Trabzonun rumları ve ermenileri en güzel esvaplarını ve zinetlerini orada teşhir ederler. Birkaç ağaç dikildikten sonra Trabzonun *Champes - Elysees*'si olmuştur.

Bu meydanda bir kaç defa İrandan yahut içerinin muhtelif yerlerinden gelen kervanları alâka ile seyrettim. Binden fazla hayvan, ayaklarına köstek vurulmuş, yere uzatılan iplerin boyunca sıralanmışlardır. Türk, İranlı, Kürd yahut Ermeni katırcılar ve deveciler birine bağırarak, öbürünü döverek, kayışlarını sıkarak, yahut semerlerini çıkararak, bir merkebin boyuna arpa torbasını geçirerek, yahut bir devenin önüne bir kucak saman boşaltarak hayvanlarının etrafında gidip geliliyorlar.

Bu hayvanlardan çoğuna rengârenk işlemeli örtüler örtülmüştü. Takımları, püsküller, deniz hayvanları kabuğu ile yapılmış örgülerle süslenmişti. Hemen hepsinin boynundan göğüslerine çanlar, çıngıraklar sallanıyordu.

Trabzon, deniz kenarı üzerine anfiteatr şeklinde kurulmuştur. Denizden görünüşü çok güzeldir. Deniz kenarında parlak renkleri ile pitoresk evler sıralanır. Arkalarında portakal ve zeytin ağaçları arasında yarı saklanmış diğer yapılar görünür. Yer yer, yeşillikler arasından zarif mermer sütünlara benziyen minareler yükselir. Gülen ve iç açan bu tablo ile eski Trabzon kalesi harabelerinin haşin çizgisi bir tezad vücude getirir.

Şarkta *Boztepe* dağı, deniz tarafı yardır, şehre doğru hafif meyilli bir sırt verir. Bu sırtta bir kadınlar manastırı vardır. Eski bir âbidenin bakayası görülür ki Komnenlerin sarayından kalmış imiş.

Türk Trabzon kale içidir. Şehrin garbına düşer. Kale duvarlarında otlar ve ağaçlar bereketle fışkırmıştı. Hıristiyan mahallesi, evlerinin mimarî güzelliği bakımından şayani dikkat değildir. Yalnız Trabzonun başlıca çarşısı hıristiyan mahallesindedir. Bu çarşıya ilk girişimde, görmeyi umduğum şark ticaret eşyası bakımından pek fakir olduğunu görerek şaşırdım. Evvelâ Avusturya ve İsviçre pamuklularından, çuhalarından ve oyuncaklarından başka birşey bulamadım. Bu pazarın gizli hazinelerini bir çok gezintilerimde yavaş yavaş keşfettim.

İranın, Horasanın ve İzmirin en güzel halılarından, Halebin, Diyarbekirin ve Bursanın en güzel kumaşlarından, en ince ve nefis telkârî işlere, çok pahalı kıymetli taşlara, antika silâhlara, edvarı kadimeden kalmış paralara varıncaya kadar, ne istenilirse bu çarşıda vardır. Fakat Bitpazarının küçük loş dükkânlarını ve dar sokaklarını aramasını bilmelidir. Bitpazarında dolaşan tellallar satılan eşyanın son fiatını bağırırlar.

Kömürcü

Başıboş, haylaz bir adam için bu pazar ne güzel bir yerdir. Orada ahşap bir dükkâncığın içinde, dükkân sahibinin hiçbir zaman bana ikramını unutmadığı bir nargile ile bir fincan kahvenin arasında nekadar iyi vakitler geçirdim.

Anadolunun muhtelif ırklardan tüccarları arasındaki karakter farkları pek canlı olarak görülür.

Türk, ciddî ve sessiz, çubuğunu içerek müşterisini bekler. Müşteri

Müşteri alacağı şeyi elinde evirip çevirdikten sonra değerini sorar. Dükâncının ağzından bir rakam düşer. Artık pazarlık etmek faydasızdır. Bütün sözlerin cevabi, dükâncının aşağıdan yukarı bir baş hareketidir. Bu harekete dilin damağa çarpmasından çıkan bir ses eklenir.

Rum ile Ermeni tamamen başkadır. Müşteriye seslenirler. Esvabından tutup çekerler. Bir lâf sağnağına tutarlar. Ona en yumuşak kelimelerle hitap ederler. « Kardeşim » derler. « Ruhum, dostum » derler. Ve gösterdikleri malın iki misli değerini isterler. Bununla beraber ermeni tüccar rumdan daha ağır ve namusludur.

Trabzonda pek çok olan İranlı bezirgânlara gelince : içlerinde bazıları Türklerin meziyetleri ile hıristiyanların hilekârlıklarını birleştirmiştir. Karakterleri uysal, tavır ve hareketleri sevimli, dudaklarının üstünde daima bir tebessüm vardır.

Seyyar kahveci

Cevizlik

Sahil boyundaki kasaba ve köylerden gelen kayık ve sandallar her çeşit yüklerini, Cinevizlilerden kaldığı söylenilen kısa bir rıhtım harabesi üzerine çıkarır. Polathane ve Sürmeneden meyva, sebze, kereste ve hububat gelir. Trabzonda pek çok yapılan kaba çanak çömlek ve kiremit yüklü kayık ve sandallar da bu kasaba ve köylere doğru yola çıkar. Bir takım kayıklara da köylüler dolar ki, çeşit çeşit kıyafetleri, bu deniz tablosuna başka bir tatlılık verir.

Trabzon pazarına inen dağlılar sürülerinin mahsullerini, bahçelerinin meyvalarını ve içinde oturdukları ormanların ağaçlarını getirirler. Bunları omuzlarında getirirler, yalnız çok ağırları atlara, öküz veya manda arabalarına yüklenir. Bu mahsulleleri ekserya kumaş, silâh veya pek lüzumlu eşyalarla değişirler.

Trabzonlu Rum kadınları

Bütün bu manzaraların en şayanı dikkatı merkeplerden, atlardan ve develerden mürekkep uzun kervanın içerlerden gelmesi ve büyük bir hana, yahut Avrupalı bir bezirgânın mağazasına, meselâ yüzlerce balya pamuğu indirmesidir. Bu sahnenin gürültüsü tasvir edilemez. Sürücülerin feryadı yolcuların seslerine karışır. Pek çeşitli şark elbiselerini görebileceğimiz bu kalabalığın içinde çocuklar, yarı çıplak dilenciler sayısızdır. Köpekler, İstanbuldaki kadar çoktur.

Trabzonda dönüp dolaşılıp çıkılan yer pazardır. Bu kötü tahta baraka gibi dükkânlardan uzaklaşılmaz. Bu dükkânların ortasından bir dere akar.

Burası meyva pazarıdır; geçenlerin ayağına kadar serilmiş meyvalar, renklerle oynıyan bir ressamın paletindeki renkler kadar zengindir. Az ötede nalbantlar vardır. Biraz daha ötede kuyumcular, kirli ve kara küçük bir dükkânın içinde diz çökmüş, küçücük şaheserler yapıyorlar. Kuyumculardan çıkınca, umumiyetle Ermeni olan terzilere giriliyor. Bir camekânın arkasında, muhtelif tatlı renklerde ipekli, kadife ve çuha esvapları işliyorlar ve dikiyorlar. Şekerciler, lokumcular, kavurmacılar ve diğer yiyecek satıcılar da çok; fakat çarşının en dikkate değer kısmı arabacılar, sarraçlar, kunduracılar, çizmeciler ve bakırcılardır. Kahveler, bütün şark kahvelerinin aynidir. Büyük bir salonun etrafında üzeri kilim ile döşenmiş peykeler çevrilmiştir. Bunların üzerinde nargile tiryakileri kahvelerini içerler. Kahveci ekseriya ayni zamanda berberdir. Müşterileri, kahve içerek ve konuşarak sıralarını beklerler.

Trabzonun kırk bin nüfusu vardır. Trabzon Türklerinin büyük bir kısmı tüccar ve balıkçıdır. Trabzonda tüccar ve işçi olarak İranlılar da vardır; ince dudakları, her arzuya yatkın derecede tabiatleri ve çıkarlarını bilmeleri sayesinde kısa bir zamanda servet sahibi olurlar. Osmanlı memleketlerinde Avrupalılarla ayni derecede kapitülâsyonlardan istifade etmektedirler. Trabzon ermenilerine gelince; Gregoryen ve Katolik mezheplerine salik olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Aile hayatları an'anelere göre tanzim edilmiştir. Çocuklar babalarının önüüde asla oturamazlar, kızlar, yemekte sofraya hizmet ederler. Mezhep ayrılıkları aralarında mücadeleyi eksik etmez.

Kıyafetlerine gelince, çapraz bir yelek, üstüne kısa bir ceket giyerler; bellerine geniş bır ipek kuşak sararlar. Pantolonlarıgeniş, şişik ve ayak bileklerine kadardır. Umumiyetle başlarına fes giyerler. Üzerine ipekli veya âdi bir yemeni sararlar. Trabzon Rumları ki, Ermeniler gibi devletin reâyâ diye anılan teb'alarıdır. Babıâlidenziyade Rusyaya karşı bir bağlılık, muhabbet göstermektedirler.

Onları bu tercihe sevkeden mantığı anlamak kolay değildir. Bence efendinin değişmesi zararlarına olacak

Din ve politika meselelerine fazla düşkündürler. Babalarının kıyafetini muhafaza etmemişlerdir. Çoğu *alafranga* giyiniyorlar.

Evlerinin dışında bütün Trabzon kadınları çarşafa bürünürler, hangi milletten ve hangi dinden oldukları ayırt edilemez. Bazıları yüzlerini siyah bir peçe ile örterler. Zenginler beyaz üzerine geniş menekşe kafesli ipekli çarşaf, fakirler küçük beyaz ve mavi kafesli bez çarşaf giyerler.

Trabzonun çamurlu sokaklarında dolaşabilmek için kadınlar papuçlarının altına ayrıca on santim yüksekliğinde nalın giyerler.

Bilâkis, evlerinde kadınların esvapları pek lâtiftir. Bir kadın veya genç kızın serveti, saç ve boyun altınlarile sayılır. Bazı ermeni kadınlarının zinet altunları arasında fevkalâde kıymetli eski zaman paraları buldum.

Trabzonda az kaldım. Fransız konsolosu M. Derché nin tavassutu ile Trabzon valisi Muhlis paşadan param ile beygir ve yiyecek tadariki için kaymakam, müdür ve muhtarlara hitaben bir *buyruldu* aldım.

Hareketimden bir gün evvelde, paşa, kendi muhafız zabtiyelerinden birini muhafazama memur edip göndermişti. Bu, Karadeniz yalısı halkından iri yarı bir adamdı.

Biri kendime, biri de uşağımla eşyalarım için iki at kiraladım. Uşağım bir delikanlıydı.

Güzel bir sabah Trabzondan altı saatlık yerde bir sel yatağı ile Değirmenderenin birleştiği bir noktada küçük bir kasaba olan Cevizlik'e doğru yola çıktım.

Yolda Trabzona gelen bir çok köylülere rastladık.

Erkekler umumiyetle beyaz yahut kahve rengi, gayet kaba yünlü esvap giyerler. Başlarında fes, sarık, başlık yahut koyun dorisinden kalpak var. Köylü kadınlarda mavi beyaz kafesli pamuklu çarşaf giyiyoarlar.

Kadınlar ekseriya ağır yükleri sırtlanarak yürürlerken, kocaları önlerinde veya artlarında bir çorap yahut tozluk örerek gidiyorlar. Bu kaba haşin dağlıların, kuşaklakrında bir hançer ve omuzlarında tüfek, çorap örmeleri garip bir manzaradır. Erkekler, iriyarı ve sağlam yapılı, yüzleri düzgün ve güzel; kadınlar ise aksi, yüzünü görebildiklerimin içinde güzei bulamadım.

Trabzondan Erzurum yolu ile çıkmıştık ki Zeytinlik mahaliesinden geçer; bu mahalle, Boztepe eteğinde ve deniz kıyısındadır; sonra Değirmendere vadisine girer. Bu dere pek lâtif bir vadiden çıkarak Trabzondan bir kilometre uzakta denize dökülür. Zaptiye Hüseyin, Trabzondan üç saat mesafede Mugurcu köyünde iki yıl evvel burada amele tara-

Bir pınar

fından Müsyö Baltazar adında bir fransız mühendisi ile on beş yaşındaki oğlunun öldürüldüğü evi gösterdi. Ağır surette ittiham edilen katiller halâ Trabzon mahpushanesinde idi, muhakeme daha bitmemişti.

Muğurcudan az ötede Maturacı denilen yerde, Değirmendere vadisi daralıyor, dere üzerinde bir çok ahşap değirmenler görülüyordu. Pek iptidaî olan bu değirmenlerde çok kaba bir un öğüdülüyor.

Bütün şark yollarında olduğu gibi, bu yolda da ya ağaç bir oluktan ibaret, yahut taştan yapılmış bir çok çeşmeler var. Bunları hükûmet yaptırtmamıştır. Sahipleri, halk arasından dindar ve şefkatli insanlardır. Suyu pek lezzetli olan dağ çeşmeleri ise dikkate değer bir tarzda yapılmışdır; içi oyulmuş kocaman bir ağaç gövdesinden ibaret yalaklarda hayvanlar, sürüler sulanır.

Cevizlik kasabasında hanlar, kervanlara lüzumlu her şey bulunan dükkânlar var; Cevizlik, Trabzondan kalkan kervanın ekserya ilk konak yeridir. Vadinin iki yanı yeşilliklere gömülmüş, ulu ceviz ağaçları, semte adını vermiş. Ceviz ağaçlarının yanında kızıl ağaçlar var. Yukarıdaki yamaçlarde meşeler, akgülgenler var. Cevizlikte yol inşaatı sırasında yapılmış bir evceğize yerleştim. Havalar tekrar bozdu, çabuk açılamıyacak gibi görünüyordu. Bir hafta sonra Trabzona dönmeğe karar verdim.

Ormanlarda halâ kuşlar ötüşüyor. Menekşeler, buhuru meryemler çiçek açmışlardı. Yaban fıstıkları ve bir çok meyva ağaçlarının tomurcukları açmıştı. Yağmur ve rüzgârlardan pek nadır olarak ara bulupta ayağımı dışarı attığım zamanlar çok şayani dikkat nebatlar ve böcekler topladım.

Cevizlikde değirmen

Kabak meydanı

Trabzona döndüğümde, daha yumuşak bir mevsimi bekleyerek şehir civarındaki kırlarda gezindim ve avlandım.

Trabzonun bayram yeri Kabak meydanı denilen yerde kurulur. Eski bir mezarlığın kabir taşları ve türbelerin etrafında uzanan çayırlarda atlılar at koşturup cırıt atıyorlar. Bayram günleri, burası kahveciler ve lokumcular, salâpcilerle dolar. Burada İranlıların da çayını kaydetemeliyim. Bir kaç para karşılığı bir bardak çay içiliyor. Muhtelif baharat karıştırılarak hazırlanan bu çay hakikaten pek latif bir şey.

Zaptiye

Urlu ceviz ağacı

Karaçukur

Mayısın birinci günü nihayet havalar açtı. Ayın on ikisinde Karaçukura gitmek üzere Trabzondan ayrıldım.

Karaçukur, Balâhor yaylasından inen ve Tirebolu civarında Karadenize dökülen Harşıt suyu üzerinde küçük bir kasabadır. Harşit suyunun bir adı da Tirebolu suyudur,

İnce marangozlukta pek makbul olan urlu ceviz kütükleri arayan bir kütükcü, Karaçukurda büyük ormanlar, güzel çayırlar ve çiçeklerle kaplı yaylalar bulunduğunu söylemişti. Tabiat ilmi ile uğraşan bir seyyahın cezbeye kapılması için bu kadarcık söz kâfidir. Dört kütükcü ile yola çıktım. Bir yatak ve bazı lûzumlu eşya ile yükümü ve uşağımı iki at ile önden yollamıştım.

Bu sefer zaptiye Hüseyin ağanın himayesinden kurtulmuştum. Bu adam sabahtan akşama kadar kahvemi ve tütünümü içerdi. Şahsım ile atlarım üzerindeki himayesiyle konağımızdan dışarıya çıkmamamı, belki beni takip etmek mecburiyetinde kalacağından, kırlarda dolaşmamamı

tavsiyeden ibaret kalırdı. Kendisine hiç bir şey yapmadığını anlattığım zamanda, haylâz herif Cevizlik pazarından bir saz almış, bu seferde bu saz ile türkü söylemeğe başlamıştı. Bu musikî benim için bir işkence idi.

Trabzondan öğleyin çıktık, cevizlikte akşamı etdik, yol arkadaşlarımızdan biri bize elli yumurta kırarak bir pastırmalı yumurta pişirdi.

Dört kütükcü şayani dikkat tiplerdi. Gözü pek adamlardı. Altlarında güzel atlar vardı. Bir kaç çamaşırdan başka yükleri yoktu. Geçen yıl içlerinden ikisinin Van gölü kenarında, şarkî Anadolunun pek az tanınmış dağlarında buldukları urlu ceviz kütüklerini almağa gidiyorlardı. Ağaçları kesmek, üçyüzden bin kiloya kadar gelen kütükleri nakletmek çetin bir iş olsa gerek, fakat bizim kütükcülerde en ufak bir endişe görünmüyordu. Haritaları yoktu. Haritayı kullanmasını da bilmiyorlardı. İçlerinden biri, anlamağa uğraşacağını söyleyerek haritalarımdan bir tanesini kendisine vermemi rica etti.

Ertesi gün erkenden yola çıktık. Öğleye doğru Yerköprüye geldik. Değirmendere burada artık küçük bir sel olmuştur. Bu havalide bir çok ılıcalar var, çoğu demirli.

Yerköprüde uşağı geride bırakmak mecburiyetinde kadım. Zira yükümü buraya kadar getiren katırcılar buradan Trabzona dönmüşlerdi. Arzusuna göre hayvan kiralamanın bu kadar zor olduğu bir memlekette beygir sahibi olmamak elim bir iştir.

Öğleden sonra Zigana dağına tırmanmağa başladık. Yol, çok kötü, yer yer oyulmuş, dar, geçi yolundan farksız, dik yamaçta kıvrım kıvrım çıkıyor, kenarı dipsiz uçurum.

Ziganada nebatlar pek muhteşem, kızılağaçlar, çamlar, akgülgenler burada boy atmışlar, bir ulu ağaçlar olmuşlar, ayaklarında menekşe renkli çiçek demetleri ile *rododendron* lar örüşmüş, uzakta, ötede beride fındık, yaban fıstıkları yapraklarını donatmağa başlamışlar.

Tepeye yaklaştıkca eriyen karlar ve yağmurdan arazinin çöküntüsünü önlemek için yolun kenarında sık sık ağaç korkuluklar sıralanmış. Kervan hayvanları, ki ayaklarını baştaki kayvanın ayağını bastığı yere basarlar, su ve çamur dolu derin çukurlar kazmış, yolculuğumuzu çok güçleştiriyor, tehlikeler teşkil ediyordu.

Burada bir kaç yüz metre mesafede, vadilerin dibinde kar bulduk ve yüzlerce yük hayvanı cesedi gördük, et yeyici kuşlar tarafından yarı paralanmış bir halde idiler, yaylanın ortasında Bekçiler hanlarını bulduk. Erzurum yolunun geçeceği yerleri tesbit eden Fransız mühendisleri bu hanlara iri harflarla can sıkıntısından, yahut garip bir duygu ile Parisin en meşhur otellerinin isimlerini yazmışlardı.

Nihayet yolun en yüksek noktasına ulaştık. Deniz yüzünden iki bin

Trabzon civarı köylü tipleri

yirmi beş metre yüksekte idik. Konakladığımız sırada bir dane paçalı kartal vurdum, nadir, şayni dikkat bir kuştur. Buradan oldukca uzak bir sahanu görünmesi lâzımdı.Fakat kesif bir bulut tabakası, ayaklarımızın altında dalgaları kabarcıklı bir umman gibiydi. Ancak bir kaç dağın tepelerini görüyorduk.

Cenup yamacı hemen tamamen çıplaktı. Ardakaşlarımdan biri maden işletmek için burada ormanların tamamen tahrip edilmiş olduğunu söyledi.

İniş de çıkış kadar tehlikeli idi. Atlarımızdan inmek yaya gitmek lâzım geldi. Yüz elli, yüz yirmi kilo ağırlığında yük taşıyan beygir ve katırların ne kadar güçlük çekecekleri tahayyül edilebilir.

Akşam, on iki saat yürüdükten sonra, bir İranlı tüccar kafilesile küçük bir vadinin dibinde bazı hanlar bulduk. Bir Ermeni tarafından tutulan bir hana indik. Seyyahlara mümkün olduğu kadar türk hanlarına inmeğe gayret etmelerini tavsiye etmek bir vazifedir. Onlar Hıristiyanlardan daha müsafirperver ve çok namusludur.

Ertesi gün, hareket edeceğimiz saat bizim hıristiyan hancı masrafımızın altı misli fazlasını isteti. Onun yarısını verdiğimiz zamanda bir çocuk gibi ağlamağa başladı.

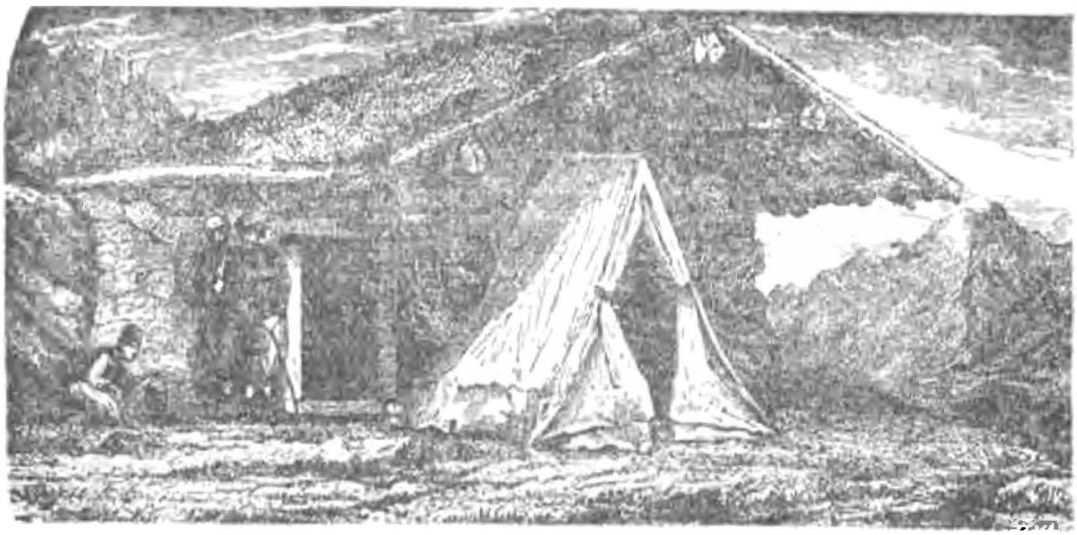
O gün Ardasaya vardık. Kütükcüler burada bendon ayrıldılar. Bu cesur ve neşeli arkadaşları arkamda bırakır iken yüreğimin ezildiğini duydum. Ardasa, hanlar ve dükkânlardan mürekkep küçük bir kasabadır. Harşıt çayı kenarında pitoresk bir şekilde kurulmuş. Kasabaya yüksek bir kaya hakim olmuş, üzerinde bir kalenin harabeleri görünüyor.

Bir gün uşağımı ve yüklerimi bekledim. Nihayet bir kervanın peşisıra geldiler. Mayısın on beşinde Ardasadan yedi saat ötede Karaçukura gittim. Gayet dar olan yol dağların böğrünü takip ediyor. Harşıt çayı vadisi gayet derin, üzerinde kötü yapılmış fakat pitoresk iki köprüden geçtik.

Üç Saatlik yürüyüşten sonra bir vahaya benzeyen bir köyden geçtik. Dönemeçlerden, yokuşlardan, inişlerden sonra bir ikinci köyün önünden geçtik, sonra bir üçüncüsünün..Ve nihayet geniş bir dağ boğazının ağzında Karaçukuru gördüm.

Adamlar yüklerimi çözerken çocuklar koşuştular. Onlarla beraber kadınlarda üşüştü. Burası bir müslüman köyü olmasına rağmen kadınların örtüsü yoktu.

Çocuklar yarı çıplak, hatta içlerinden bazıları çırıl çıplaktı. Beni ürkek gözlerle süzüyorlardı. Soğuktan öyle titreşiyorlardı ki insanın onlara bakarken yüreği sızlayordu. Yalnız süt ve unlu şeylerle beslenen çocuklar gibi hepsi göbekliydi.

Karaçukur

Bana bir çok kulübeler gösterdiler. Fakat pisliklerinden eşiklerini bile aşamadım.

Yüz adım ilerde münferit bir kulübe gördüm. Anbar olduğunu söylediler. Uşağım ile hayvanların içinde kalabileceklerini, kendiminde çadırımı saçağının altına kurabileceğimi gördüm. Ayrıca, mevkiide muhteşem idi. Ayaklarımın altında, köy, hafif meyilli bir yamaçta seriliyordu. Üzerimde, yamaçları koyu ormanlarla kaplı dağlar yükseliyordu. Bir tarafta ufkumu üzerleri halâ karlı Şaphane ve Gümüşhane dağları kapıyordu. Kadınlı erkekli elli köylünün ortasında yerleştim. Fakat zaptiyem Mehmet müstesna, bana yardım için eşyalarıma parmaklarını bile sürmediler. Bu adamların içinden ne geçtiğini bilmiyorum. İlk andaki karşılamaları soğuk bir meraka kalbolmuştu. Bir haylı sözden sonra kendimiz ve hayvanlarımız için azıcık bir yiyecek tedarik edebildim.

Ertesi sabah çadırımın perdesini açtığım vakit kalın ve yağmurlu bir sisin vadinin derinliklerinden yükselerek dağı sarmağa başladığını gördüm. Çadırımdan çıkmak avlanmak imkânsızdı.

Dünkü köylüler toplu olarak geldiler. İnanılmaz bir lâübalilikle ehemmiyet vermezlikle ocak başındaki yerime kuruldular. Sonra bana selâm bile vermeden aralarında konuşmağa başladılar. Benimle meşgul olmıyorlarmış gibi, hatta ben orada hiç yok imişim gibi görünüyorlardı.

Tercümanımın yardımı ile o mıntaka hayvanları hakkında bazı malûmat almak istedim. Avcılar bana yaban keçisi, geyik ve ayı vadettiler. Kendilerini teşvik için azıcık barut hediye ettim.

Ayni zamanda mektebin muallimi olan imam, belki içlerinde okumasını bilen yegâne adam, Trabzon paşasının bana verdiği buyurulduyu görmeğe geldi.

Evvelâ kâğıdın muhteviyatını anlayamadı. Fakat bir müdde sökmeğe çalıştıktan sonra manasını anlar gibi oldu. Hemen « benim gibi bir adamın bir kuş gibi açıkta yatamıyacağını» söyliyerek bana daha iyi bir yer bulmak istedi. Kendisinden beni sadece rahat bırakmasını istedim.

İlk günböyle geçti. Ertesi, güneş, yalnız tepelerini yaldızladığı dağları aştıktan sonra yeni zaptiyem ile beraber çıktım, bütün gün, bazan çam ağaçlarının örüşmüş dalları altında, bazan çayırların ortasında böcek ve nebat aramağa koyuldum. Nadir ve kıymetli ve bol bir yük ile döndüm. Bana elinde bazan bir çiçek bazanda bir *coléoptère* ile dönen bu iriyarı yeni jandarmanın gayretini kaydetmeliyim.

Bir çok günler böyle faydalı ve zevkli olarak geçti. Köyün çocukları, benimle canciğer oluvermişlerdi, buldukları bütün hayvanları bana getiriyorlardı. Gayretlerinin karşılığı da benim meteliklerim oluyordu.

Memleket maden bakımında çok zegin. Köy kenarında bana birçok terkedilmiş bakır madenleri gösterdiler. Dağın tepesinde toprak yüzünde muazzam mıknatıslı demir nümuneleri gördüm. Fakat vaktile işletildiğine dair hiç bir iz bulamadım.

Gümüşhanede bir kaymaklı

Gümüşhane

Mevsimlerin havası arasında büyük farklar olduğundan bu memleket halkı kışın vadinin dibinde, bahar ve güzde yamaçları arasında, yaylada otururlar. Yayla zamanı mayıstan ağustos sonuna kadardır. Sürüler bu mevsimde yaylada çok güzel ot bulur. Vadide, ormanlık mıntakada ve yaylada birer evleri vardır. Bu daimi muhaceret esnasında köylüler iğneden ipliğe bütün eşyalarını da beraber taşırlar. Binaenaleyh bu evlerden iki tanesi, zaman zaman, tamtakır boş kalır. Vadide meyva bahçeleri vardır: muhtelif cins kiraz, bir kaç çeşit erik, ceviz, fındık ağaçları, bağ kendiğinden yetişir; fakat üzümü pek kötüdür. Tütün ekilir. Tütün, kurutulduktan sonra, hiç bir muameleye tabi tutulmadan kıyılıp içilir. Daha yukarılarda hububat ekerler.

Bu köylerin civar şehirlerle münasebetleri azdır. İhtiyaçları mahduttur. Topraklarının mahsulü kendilerine kâfi gelmektedir. İçlerinde en zenginin bir kaç yüz kuruş parası vardır.

Haydud Kuçuroğlu Hüseyin

Yerin vaziyetinden de istifade etmek için birbirlerinden açık olarak yapılmış olan evleri ahşaptır. Büyük direkler üzerine kurulur. Alt katı ahırdır. Hayvanları azdır. Kadınlar çok çalışır, yük taşır, bahçe ve tarla işine yardım eder. Koyun ve keçi sütü ile tulum peyniri yaparlar. Ekseriya, kadınlar böyle çalışırken erkekler karşıdan bakarlar, yün eğirirler, çorap ve saire örerler. Yaman birer avcıdırlar. Umumiyetle iriyarı ve güçlü kuvvetlidirler. Omuzları geniş; düzgün, güzel yüzlerinin çizgileri enerjik, hatta biraz haşindir. Hepsinin belinde karakulak denilen bir yatağan vardır. Küçük karabinaları daima yanlarındadır. Tüfeklerinin mermileri ile bıçaklarının demiri Karaçukura yakın bir kasabada yapılır. Bu adamlar, kadınlar ve çocuklar, hemen hiç durmadan kurutulmuş reçine çiğnerler, ağıza güzel bir koku verir.

Karaçukurda üç hafta kaldım. Hayvanlardan mürekkep zengin bir yük ile tek başıma Trabzona döndüm. Onları hemen Fransaya göndermek istiyordum. Hizmetçimi Gümüşhaneye yollamıştım. Orada beni bekleyecekti. Atımın yügrekliği sayesinde 140 kilometreyi yirmi saat içinde almağa muvaffak oldum.

Trabzonda bir kaç gün dinlenecektim. Bir sabah pencereye gittim. Gözlerim, işlediği cinayetlerin cezasını çekmek üzere asılmış olan Koçur oğlu Hüseyinin cesedinin etrafına toplanmış bir kalabalık ile karşılaştı. Hapisanedeki zabıtiyeler, daha gün doğmadan İstanbula sevkediliyor bahanesile kendisini uyandırmışlar, sımsıkı bağlı olduğu halde Gâvur meydanına getirmişler. Sabahın ilk saatinde de bir ucu bir zeytin ağacının dallarına öbür ucuda bir sehpaya dayanmış bir dar ağacına asmışlar.

Koçur oğlu Hüseyin Tireboluluydu, bahriye neferi idi. Kötü tavır ve hareketlerinden küreğe mahkûm olmuştu. İstanbul tersanesinden kaçmış, doğduğu memlekete gelmiş, orada da müteaddit cinayetler işlemişti. Polis tarafından takip edilince, dağa çıkmıştı. Beş yahut altı kişilik bir eşkiya çetesinin başı olmuştu. Tam dokuz yıl Tirebolu şehri ile Tirebolu ovasını kasmış kavurmuş. Yerini hükûmete haber verebilecekleri ölüm ile tehdit etmiş, soyacağı insanları, ufak bir mukametleri halinde merhamet etmeyip öldürmüştü. Bu yalçın ve derin vadilerle kesilmiş memleketin bütün yollarını ve inlerini biliyordu. Nihayet başına para biçilmişti, başını getirene mühim bir mükâfat, bir kaç yüz bin kuruş verilecekti.

Tirebolu kaymakamı Mütevelli zade Ahmet efendinin bizzat sarfettiği gayretlere rağmen bulunamamıştı. Eğer bir kadının cesareti olmasaydı sonuna kadar yakasını adaletten kurtaracaktı. İdamdan bir yıl evvel Koçur oğlu Hüseyin şehir halkından birinin karısına göz koyarak Tire-

Ermeni kahvesi

boluya gelmiş gece bu adamın evine girmiş, kadını dağa kaldırmak istemiş. Müdafaa etmek isteyince kocasını bir hançer darbesinde öldürmüş. Bu sırada da kadın ahıra kaçmış, arkasından koşan Hüseyin ahır kapısına dayanmış, kırmış ve kadını esvabından yakalamış. Fakat cesur kadın eline geçen bir odun baltasını bütün kuvvetile haydudun kafasına indirmiş, onu yere sermiş, sonra bağırarak dışarı fırlamış etraftan yetişenler halâ bayğın yatan haydudu yakalamışlar.

Bu dağlıların canı pek oluyur, almış olduğu korkunç yaraya rağmen kendini toplayan Hüseyin, kaçamamış, mahkemede, yalnız kendi elinden çıkmış on dokuz katil cürmünden dolayı idama mahkûm olmuş, cesedi, o gün meydanda bir haylı durdu, görenler ona ait bir çok şeyler konuşuyordu, yüzlerde bir nevi meserret alâmeti görünüyordu.

Trabzondan 9 Haziranda hareket ettim. Ardasaya kadar, evvelce Karaçukura giderken tarif ettiğim yolu takip ettim. Askerî ve ticarî bakımdan fevkelade ehemmiyeti olan Erzurum yolunun inşaatına her tarafta faaliyetle çalışılıyordu. Bu vaziyette bile, Erzurum istihkâmları ve dahildeki müstahkem mevkileri takviye etmek isteyen Osmanlı hükûmetine büyük muhasara toplarının naklinde faydası oluyor. Zığana boğazını geçerken, büyük bir tunç topun nakledildiğini gördüm.

Trabzondan çıkınca, civar köylerden angarya olarak toplanan öküzlerle çekilen ağır bir arabaya yüklenmişti. Cevizlikte ağaç gövdelerinden yapılmış kaba kızağın üzerine alınmıştı. Bu kızağı, yüzlerce adam çekiyordu, Top günde ancak bir kaç kilometre ilerliyebiliyordu.

Bu koca top bazan bir kandeğe yuvarlanıyordu. Trabzondan Erzuruma bir aydan fazla bir zamanda gelmişti.

Ardasadan Gümüşhaneye bir saat kalıncaya kadar Tirebolu çayının mecrasını çıktım. Yeşillik olarak bodur bir takım ağaçlar, meşe ve çamlar vardı. Etraf çoraktı. Kayalar, beyaz, kireçli idi. Fakat yolun bir dönemecinde gözlerimi şirin bir manzara aldı: Köpurmuş suların kenarında, meyva ağaçlarının ortasından hanlar ve değirmenler yükseliyordu.

Gümüşhaneye geliyordum. Bu şehirin bahçelerinin bana mubalagalı bir dil ile methedilmemiş olduğunu anliyordum.Yeşillikler içinde kıvrılan bir yatakta akan Harşıt çayı boyunu çıkıyordum. Akşam üzeri Kurt-Ali oğlu adında küçük bir köye geldim. Ertesi gün, beni sekiz gündenberi bir handa beklemekte olan hizmetcimi bularak, iki kilometre uzakta kurulmuş olan şehire çıkmak üzere çayın bereketli kıyılarından ayrıldım.

Gümüşhane, geniş bir boğazın yalçın eteğinde, bir anfiteatr şeklindedir. Evleri kerpiç, bir kaç zenginin evi ile minareler müstesna,

şehir, çorak toprağa karışarak seçilemiyor. Nerede kalacağımı bilmiyerek birazda endişe ile bir hana inip yerleştikten sonra mutasarrıfa gittim. Kendisine Trabzon valisi Muhlis paşanın mektubunu verdim. Beni büyük bir nezaket ile karşıladı, adam göndererek zengin bir ermini tüccarı arattırdı. Bu ermeni, iri yapılı bir ihtiyardı, tipik bir yüzü vardı. Beni

Katırcı

türlü nezaketle karşıladı, evine götürdü. Karısından, iki yetişmiş ve güzel kızdan, bir delikanlıdan ve bir çok küçük çocuklardan mürekkep ailesini bana takdim ettikten sonra güzel halılar ve zengin şiltelerle döşenmiş odada oturduk. Güzel renkler ve şark lüksü içinde, Decamps ve Delacroix'yi düşündüm.

Sonra yemek çıkarıldı. Bir çok seyyahatnamelerde şark sofrası anlatılmış olduğundan ayni teferruatı kaydetmeğe lüzum görmüyorum.

Ev sahibim, yemeğe beraber oturdu, Tercümanım vasıtasile hakkımdaki iltifatlarına devam etti. Ona aynı şekilde cevap vermeğe kalksam tahammül edemezdim. Yemekten sonra, Şehri ve pazarı gezip dolaşmek için hemen sokağa çıktım.

Evvelâ, etrafımı bir dükkâncı kafilesi sardı, beni sağa sola çekerek bir takım eski paralar gösteriyorlar ve onları biricik «antika» kelimesile anlatıyorlardı.Aralarında Bas Empire devrine, ermeni kırallığına ait paralar

Konsolos Kavası
(Erzurum)

buldum. Hepsi çok kötü bir halde idi ve fahiş bir para istiyorlardı. Bu bazirgânların pençelerine kesemden hiç para kaptırmadan zor kurtudum. Sonra büyük bir anfiteatrin basamakları gibi biri diğerinin altında uzanan sokakları dolaştım. Gümüşhane sekiz yüz ev kadardı.

Akşam yemeğinden sonra evin kadını ile kızları selâmlık odasına yatağımı yaptılar. Bu muhteşem şeylerin üzerine çıkıp yatmak için biraz cesaret lâzımdır.

Uyumadan, Ev sahibimden ve akşam yemeğine çağırdığı misafirlerinden memlekete dair işittiğim şeyleri notettim.

Gümüşhanede meyva ticareti mühim idi: Vasati olarak yılde ikiyüz bin kuruş tutuyordu. Armut, sandıklarla Trabzona, İstanbula, Erzuruma sevkediliyordu.

Sevkıyat zamanı da, bozulmamaları için, meyvalar tam olmadan, Eylül ve Birinciteşrin aylarında yapılıyordu. Elmalarına gelince, elmacılık aleminde şöhreti olan Amasya elmaları ile rakabet ediyordu. Aşıcılık sanatı bu memlekette çok ileri gitmiştir. Bahçelerde, her dalında başka başka çeşitleri bulunan meyva ağaçları gördüm. Gümüşhane Erzurum, Bayburd ve Trabzona pek çok kiraz gönderir. Erik ve kayısi ve beyaz dut, evlerin taraçalarına serilerek güneşte kurutulur. Adi ve diş bademleri vardır. Kırlar da yabani meyva ağaçları ile dolmuştur. Bütün sahil boyunca olduğu gibi, bağlar, hemen hiç bakılmıyarak yetişir, ağaçlara serbest serbest sarılırlar.

Gümüşhanenin meyva ticaretinden sonra ehemmiyetli bir faaliyeti olarak çanak çömlekleri gelir. Her yıl, dağlardan getirilen topraklarla sarılı, yeşil, kırmızı sırlı otuz kırk bin desti yapılır.

Keçi, oğlak, kuzu ve tavşan derisinden de çok istifade ederler. Gümüşhanede deri ticareti günden güne inkişaf etmektedir. Büyük kısmı Trabzona, oradan da Avrupaya sevkedilmektedir. Gümüşhane pazarında az miktarda ayı, kurt, tilki, vaşak, zerdova, sansar ve samur postları da bulunmaktadır. Memlekete adını vermiş olan gümüşlü kurşun madenlerinin işletilmesi hemen hemen bırakılmış vaziyettedir 1810 da bu madenler hükûmete ayda otuz bin kuruş getiriyordu. 1845 te bir yıllık varidatı yüz bin kuruşu bulmadı. Bu gün sıfır olmuştur. Hükûmet ham maddenin yarısını alıyor, ki binlerce kuruş tutmaktadır. Bu madenleri işletenler rumlardır.

Bayburd

Bayburd

Gün doğmadan, gürültüsüz, yanıma hizmetcimi alarak evden çıktım. Gümüşhane civarında küçük bir manastırı ziyaret edecektim. Oldukça tehlikeli bir yoldan bir saat yürüdükten sonra bir boğazın dibinde ve bir küçük suyun kenarında bir küme yapı gördük. Civarın arık toprakları ile yeşil tarlalar ve bir kaç tane ulu kavak ağacı bir tezat teşkil ediyordu. Rumlar ve Ermeniler, kıskanç bir gayretle bu dini inşaat için bir çok para harcamışlar ve onlara bir takım arazi vakfetmişlerdir. Benim gözlerimin önündeki Ermenilere ait idi. Çok eski bir harabenin metelleri üzerine bir kilise inşa edilmişti. Etrafında papasların evleri yükseliyordu. Sonra pazarları gelen ziyaretcilerin ibadeti için odalar ve salonlardan mürekkep binalar geliyordu. Ekserisini kadınlar teşkil eden bu ziyaretciler, bu manastırda istedikleri kadar kalabilirlerdi. Buna karşılık kendilerinden hiç bir şey istenilmezdi. Her biri giderken, haline uygun bir şey hediye ederdi. Sırt üzerinde, kiliseden daha aşağıda *Kaymaklı* vardır. Koyun ve keçi sürülerinin sütlerinden peynir, yağ ve kaymak yapılan yerlere kaymaklı denilmektedir. Papaslar tarafından çok iyi karşılandık; hafif fakat temiz bir kır yemeğinden sonra civarda böcek aramağa çıktım. Bir gün sonra tekrar kaymaklıya gelmek üzere akşm şehre döndüm. Zira burada sürülere bakan Yusuf adında bir çobana rastladım. Yaman bir avcı idi. Bana ayı, yaban keçisi ve keklik vuracak ve vurduracaktı. Bir sabah Yusuf gün doğmadan bana

geldi, beni alıp yaban keçisi avına götürdü. Kaymaklıda iki gün daha kaldım. Gümüşhaneye döndüğümde beni evinde misafir eden ihtiyar Ermeniye veda ettim.

Bayburd yolu bir müddet iki yanında meyva bahçeleri uzanan Harşıt suyunu takibeder. Bu bahçelerin büyük bir kısmı büyük feyezanlarda su basan bir arazide yapılmıştır, fakat suların istilâsına karşı taş ve çalı ile yapılmış kuvvetli sedlerle korunmuştur. Bu sedler söğüt ağaçları dikilerek tesbit edilmiştir. Gece su kenarında durduk. Çadırımı güzel bir çayırın ortasına kurdum. Sabaha karşı katırcılara katıldık ve kervan halinde yürümeğe başladık. Sabahleyin buğday yüklü binden fazla merkebe rastladık.Erzurumdan gelip Trabzona gidiyorlardı. Orada yüklerini gemiler bekliyordu. Yirmi kadar merkebi sevketmek için bir adam kâfi geliyor. Merkep, küçük, kuvvetli, oldukça ağır bir yükü mükemmelen taşıyor. Bu merkeplerin burun delikleri yarıktır. Sebebini şöyle izah ettiler: Şarkta pek çok olan sinekler bu hayvanların burunlarına dolarlar, burun delikleri yarılırsa, sinekleri kolaylıkla koğmak mümkün olur.

Öğleden sonra üçte Murat hanına geldik. Biraz sonra küçük bir vadiye girdik ki bir takım kavisler yapan Harşıt suyu burada artık küçücük bir dere idi.

Ulu ağaçların, meşelerin, kavakların, kızıl ağaçların yerine de bodur bir takım ağaçlar kaim olmuştu. Yabani elmalar ve ahlatlar meyva ağaçlarının son izleri olarak görünüyordu. Bizi Balhar yaylasına çıkaran sırtı tırmanmağa başladık. Yayla güzel çayırlar ve çok iyi sürülmüş tarlalarla kaplıydı. Öküz ve manda sürüleri otluyordu.

Akşama doğru denizden bin altı yüz on metre yüksekte Balhar kasabasına vardık. Muhtar bizi büyük bir eve misafir etti. Bu ev kârgir idi. Çatısı ahşaptı, üzerine toprak atılmış, toprak bir taraca olmuştur. İçi büyük bir ahır idir. İnsanlara ayrılan yüksekçe kısım ile hayvanların bulunduğu kısmı sadece bir parmaklık ayırıyordu. Hayvanlar uzun zamandanberi çayıra çıkmış olmasına rağmen evin içinde tahammül edilmez bir amonyak kokusu vardı ki az kalsın boğulacaktım. Dışarıda çadırda yatmağı tercih edecektim. Fakat yaylada havanın ratıp ve soğuğun çok sert olduğunu söylediler.

Sabahleyin, kasabanın başlıca meydanında toplanan danaların insanı sağır eden bağrışmaları ile uyandım. Her evden, bu güzel hayvanlardan bir kaç tane çıkıyordu. Kalabalık bir sürü teşkil ediyorlardı. Acı acı böğüren analarından uzak, ayrı bir çayıra götürülüyorlardı.

Yaylada, genişleyen dereler, büyük bataklıklar vücude getiriyor. Burada bir çok bataklık kuşları, bir kaç çeşit ördek görülüyor. Kamışlıklar arasından sesleri geliyor. Kız kuşu sürüleri, adetleri icabı, başımızın

üstünde dönüyorlar. Bu yaylanın koru kısmında pek bol olarak keklikler, çeşit çeşit çayır kuşları görülüyor. Bunların arasında pek nadir kuşlardan olan iki küçük çayır kuşu yurdum.

Saat on birde bir vadiye inmeğe başladık. Bir dönemeçden sonra Bayburd göründü. Şehrin kapısında, yarı vahşi ve harikulâde güzel bir tazı sürüsü gördüğüm zaman hayret ettim. İçlerinden bir tanesini kendime alıştırmağa çalıştım fakat, okşamama rağmen, verdiğim güzel yiyeceklere rağmen hiç birisi serseri hayatını feda ederek peşim sıra gelmek istemedi.

Bayburd kalesinin muhtelif görünüş ve usluptaki yapısına bakılırsa bir çok defalar tamir ve tecdid edildiği anlaşılır. Duvarların muhtelif yerlerine gömülmüş ve taş levhalar üzerine yazılmış bir çok arabca kitabeleri var.

Bayburddа çarşı

Dört bin nüfuslu olan Bayburd, Çoruh üzerinde dir. Su, kasabayı ikiye böler. Güzel mevsimlerde kolay geçilir. Kıyılarında bin beşyüz elli metre irtifada yetişen yegâne ağaçlardan kavaklar ve söğütler var. Bu arık steplerin ortasında nebat ancak su kenarlarında görünüyor. Karakargalar, alaca kargalar, saksağanlar şehri doldurmuş ve insanlarla tuhaf bir ahbaplık tesis etmiş, handa kiraladığım odanın ortasına kadar giriyorlar, ve teklifsiz, yemeğimin artıklarını topluyorlardı.

Bayburdun başlıca gelirini hububat be koyun ticareti temin eder; kervanların sık sık geçmesi de şehre fayda verir. Civarında ne ağaç,

ne meyva görülür. Bayburtda satılan kiraz Erzincan ve Gümüşhaneden gelir..

Kırk sekiz saat kaldıktan sonra 20 Haziranda cenubu şarkide 130 kilometre uzakta Erzuruma doğru yola çıktım.

En kısa olan Kocapınar yolunu takibettik. Çoruh boyunda altı saat yürüdük. Gece, yaz içinde olmamıza rağmen, kalın bir çiğ yağdı. Ertesi gün bir İranlı zenginin kervanı ile karşılaştık. Hayvanlarının kuvvetine hayran oldum, yüz altmış, yüz seksen okkaya kadar yük taşıyorlardır. İkiyüz ve ikiyüz yirmi kilo eder ki alelâde bir atın taşıyacağı yükün iki mislidir.

Yolda ılıca kaynağına uğradık. Yirmi ile on sekiz derece sıcaklığında idi. Hafif kükürtlü idi. Buradan az ötede geniş bataklıklı bir yayla uzanıyordu.

Erzurum

Tüyleri beyazlı siyahlı çoban kuşları, elimizle tutulacak kadar yaklaşıyorlar, atlarımıza üşüşen sinekleri yiyorlardı.

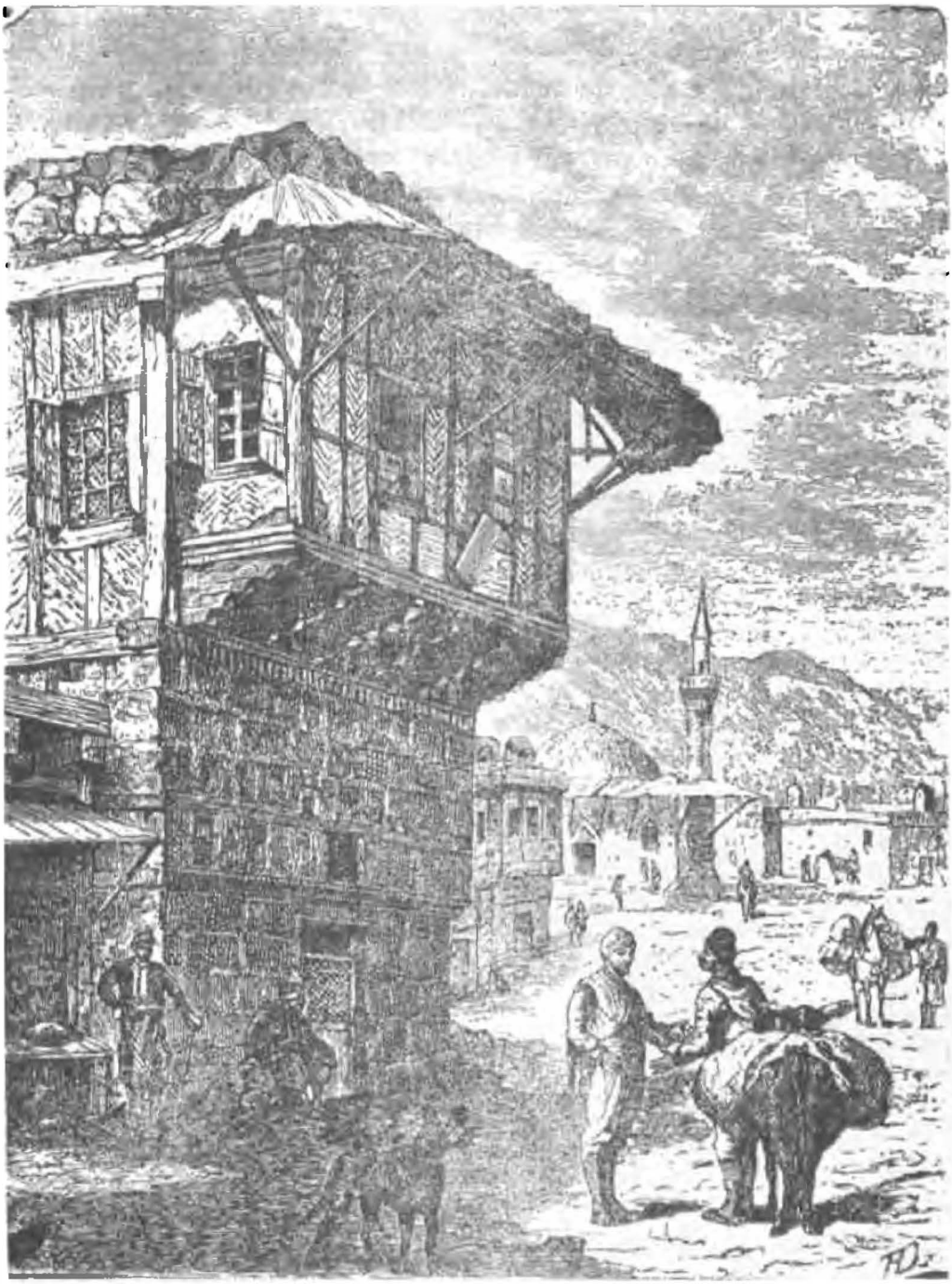
Gün ortasına doğru idi, metrük bir hanın civarında Tahrandan İstanbula posta götüren tatara rastladık. Erzurumdaki Fransız konsolunun ağzından, kendimi muhafaza etmemi, acele gitmemi tavsiye etti, zira tehlikeli eşkıyalardan mürekkep bir çete bu mıntakada dolaşmakta imiş.

Çok yüksek, az derin, bazan geniş ve bataklıklı, bazan dar ve taşlık bir vadi bizi iki bin beşyüz metre irtifaındaki Kocapınarın tepesine çıkardı Akşam yaklaşıyordu. Burada gözlerim muhteşem bir nazara karşısında idi.

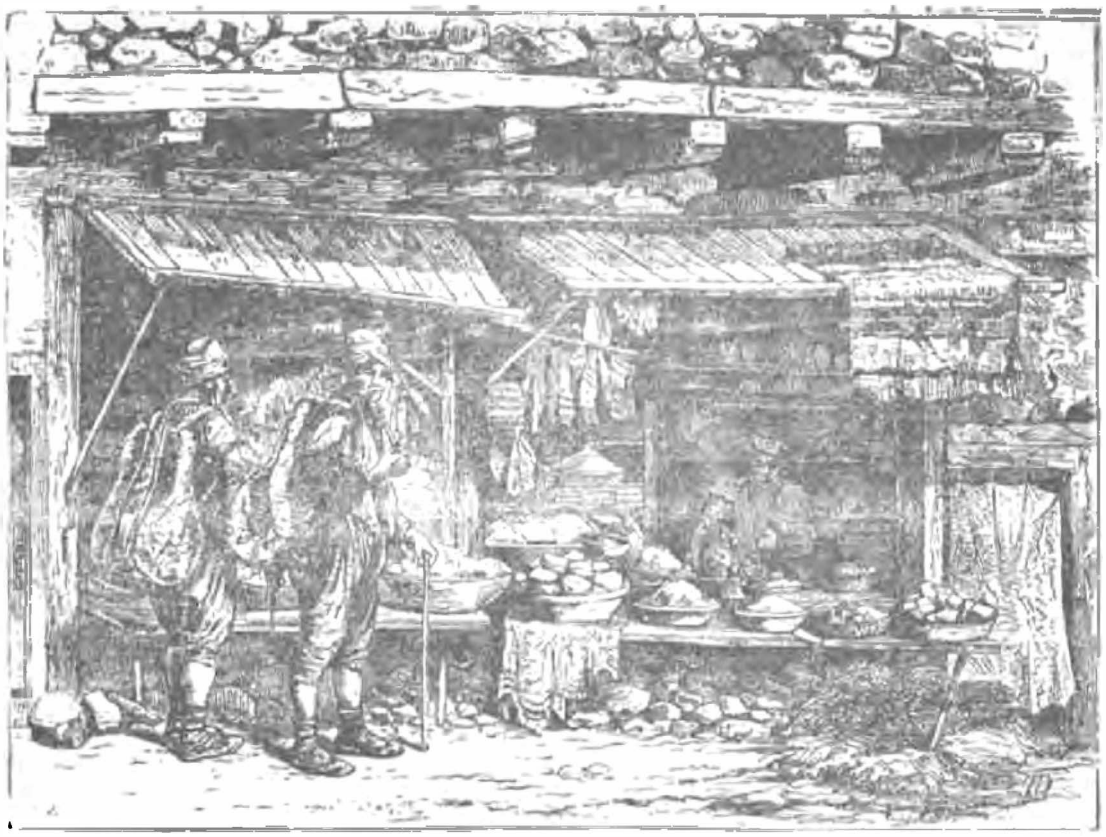
Ayaklarımın altında uzanan geniş ufkun önünde esmer ve menekşe renkli dağların, üzerlerinde uzanmış beyaz bir kar şeridi ile beraber muazzam silueti yükseliyordu. Köpürmüş bir su başında mola verdik.

Sabahleyin Maden handan aldığım kılavuzum, posta tatarına rastladıktan sonra eşkıya korkusu içinde idi Çadırımı kurduğum sırada bana silâhlarımı yeniden doldurmaklığim ve şapkamı da bir direğin üzerine dikmemi yalvardı, rica etti. Zira, eşkiyalar, Fransızlara hürmet ederler ve onlardan çekinirmiş. Eğer gelirlerse fenalık yapmazlar imiş, bu saf adamın arzusunu yerine getirdim ve bıldırcınları dinliyerek yatağıma uzandım.

Eşkıyalar uykumuzu bozmadılar, gün doğmadan kalktık. Daha on bir saatlık yolumuz vardı. Erzuruma erken girmek istiyorduk. Yol, üç saat içinde, Kop sıradağlarında bin defa döndü dolaştı. Koplardan amuden ayrılan dağlar bir suyun kenarlarına doğru inip küçülüyorlar. Bu su Fırattır; fakat buradaki adı Karasu dur.

Erzurumda bir ev

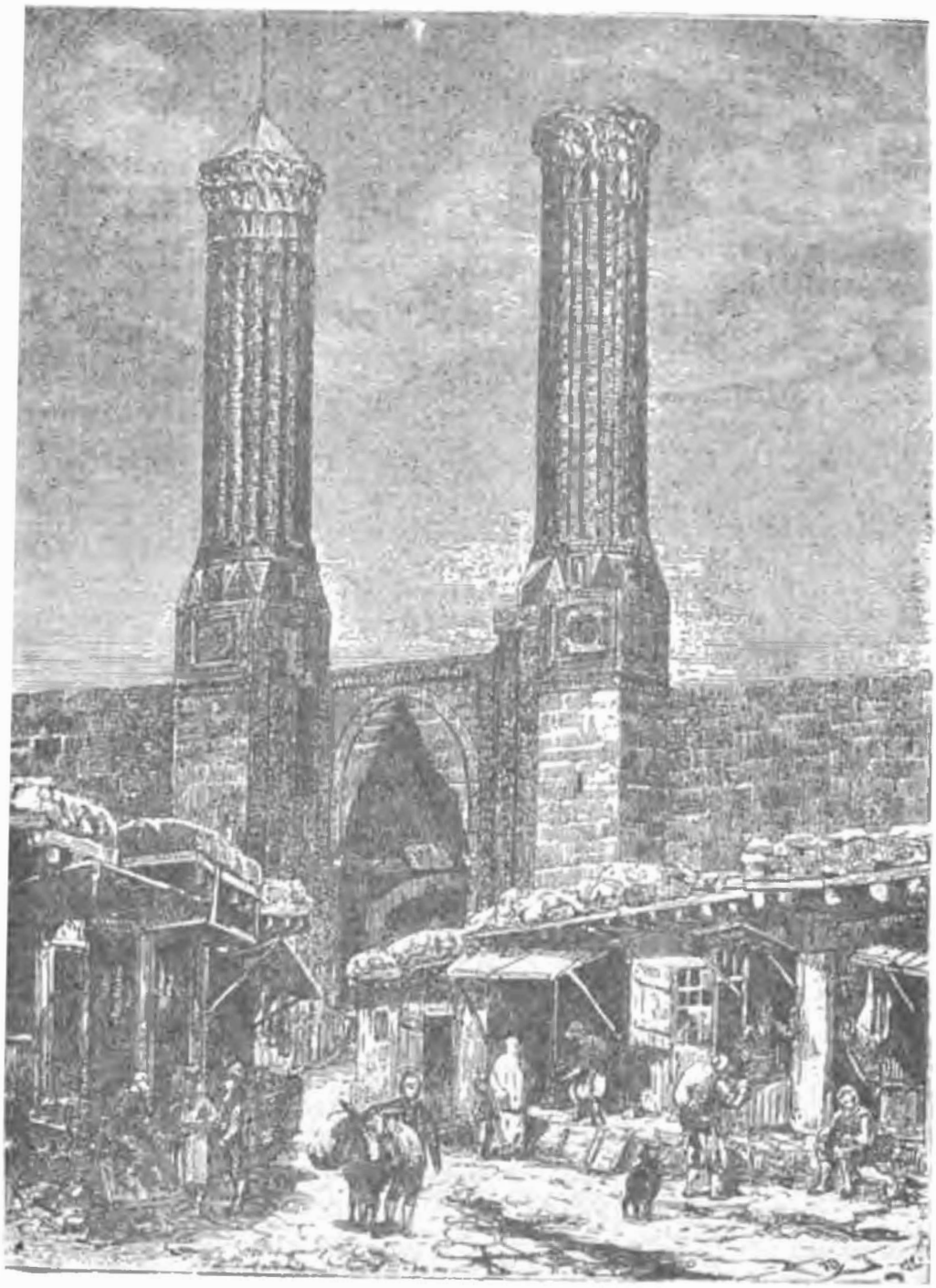
Erzurumda attar dükkânı

Tortum

Karasuyu ceryanının aksine çıkıyoruz. Karşımızda geniş bir yayla bizi Erzurumdan ayırıyor. Erzurumu pek mükemmel görüyoruz, fakat daha sekiz saatlik yolumuz var. Yaylanın üzerine serilmiş köylerin etrafında sürüler otluyor Toprak ekilmiş, fakat dörtte üçü elân çayır ve bataklıklarla kaplı.

Erzuruma üç saat kala Ilıca köyü civarından geçtik. Buradaki kükürdlü sıcak su kaynaklarının uyuz illetine ve utandırıcı bazı hastalıklara karşı çok iyi geldiğine dair büyük bir şöhreti vardır. Ilıcadan itmamına çalışılan yeni yola geçtik. Yolun bu kısmının inşaatı, Trabzon vilâyetine nazaran daha kötü yapılmaktadır.

Erzurumda on beş gün kaldım. Bu müddet zarfında bir çok defalar civarında dolaştım. Bilhassa Fıratın ortasından geçtiği büyük bataklığa gittim. Kışın bu bataklıklara bir çok kuşlar geliyor. Fakat yazın da pek azı kalıyor : Ördekler, balıkçıllar, turna kuşları...

Erzurumda çifte minare

Haziranın 23 ünde Erzurumdan Tortuma hareket ettim. Bu son şehirden öğleye doğru çıkmıştım. Bir buçuk saat sonra bataklığa geldik. Fırat kıyısına vardık. Bundan sonra, ta kaynağına kadar bu ırmağın vadisini çıkacaktık, Yolda, bu mıntakada sık sık olan şiddetli fırtınalardan birine tutulduk. Akşam, kamçılayan bir yağmur altında Karakösede durduk. Karaköse, Erzurumdan altı saat mesafede ve Tortum vadisinin ilk dağlarının eteğinde büyük bir kasaba. Bu vadinin dibinde Tortum suyu akmaktadır ki şimal istikametini takibederek sularını Çoruh ırmağına döker.

Tahsilden dönen bir tahsildar, Tortum mıntakasının fevkalâde fakir bir memleket olduğunu söyledi. Yalçın arazisinin pek az bir kısmı hububat ziraatine elverişli idi. Kasabalardan yirmi tanesi dağların üzerinde idi, sekeneleri çobanlık ile geçiniyordu. Otuz beş tanesi de Tortum suyunun boyunda idi, ancak bu kasabaların halkı tarla açarak hububat ekiyordu, meyva bahçeleri yapıyordu; elma, armut, kiraz, kayısi, dut ve ceviz ağaçları yetiştiriyorlardı. Ağaçların arasında kaybolmuş olan bu kasabalar hakiki birer vaheye benziyor. Güneşten yanan seyyah, daha uzaktan, bu yeşillikler altında dinlenmeğe can atar. Pek bol olan meyva ve süt ile serinler. Mahsulün bolluğundan, ağaçların dalları yerlere sarkar. Güneş battı mı, bütün kasabalardan meyva yüklü merkep kervanları çıkar. Erzuruma gitmek için, köylüler, yolun büyük bir kısmını gecenin serinliğinde almağı tercih ederler. Bu meyva bahçelerinin zengin sahiplerinden çoğunun dört, beş hatta altı tane karısı vardır. Bu kadınları aynı zamanda bahçelerinde çalıştırır. Meyvaların hepsi yazın taze olarak satılamadığından bilhassa dut ve kayısiler güneşte kurutulur. Kışa saklanır.

Tortumdan Erzuruma temmuzun onunda geldim. Şarkî Anadolu yaylalarında yaz pek az sürüyor. Daha ağustosta otlar solup kuruyor, kışın kırlarda gezerek bir şey bulacağımı sanıyordum. Şimalî Anadolu dağlarının şimal versanlarında avlarına devam etmek için Trabzona dönmeği arzu ediyordum. Bana temin edildiğine göre Trabzon havalisinin sonbaharı en güzel mevsimi idi.

15 temmuzda Erzurumdan ayrıldım, Fransız konsülü mösyö Eynaud Ilıcaya kadar beraber geldi. Beni hüsnü kabulüne, bana verdiği nasihatlara ve hizmetlerine samimi bir surette teşekkür ettim, kendisinden hüsün duyarak ayrıldım.

Hamsiköy

1869 Temmuzunun sonunda, Trabzondaki Fransız konsolosu müsyö Derché, Trabzondan on bir saat uzakta Hamsiköy de kurdurttuğu çadırlara beni de davet etti. Hamsiköy, Yerköprü hanlarının biraz ötesinde, Zigana dağının şimal yamacında dört bin kadem irtifaında. Civarda Erzurum yolu inşaatına nazaret eden Türk zabitleri vardı.

Hamsiköy civarının tabiî manzarası fevkalâde güzel. Yalçın kayalar arasında muhteşem ormanlar, Değirmendere bu kayalıklardaki boğazlarda şelâleden şelâleye yuvarlanıyor. İrtifaa ve hemen daimi gibi olan sisli, puslu havaya rağmen, köy civarında hububat, bilhassa mısır ekiliyor.

Bütün bu civar dağlarında maden suyu kaynakları var; memleket halkında bunlardan haberi yok. Mayıs ayında her taraf çiçeklerle bezenmiş. Hamsiköyde Ağustosun on beşine kadar kaldım. Civardan bir hayli nebat ve böcek çeşitleri topladım.

Trabzona döndüğüm ilk seyahatimde bana yol arkaşlığı etmiş olan dört kütük arayıcıdan birine rastladım. Yeni bir yoldan Karaçukura gitmeği teklif etti. Karaçukuru Trabzondan ayıran yaylaya çıktık. Karaçukurda kaldığımız müddetçe, bu adam, geçen sonbaharda kestiği urlu kütükleri Trabzona indirmekle meşgul oldu. Hepsinin nakli iki gün sürdü. Bunlar Karaçukurdan on sekiz saat mesafede Polathaneye indirildi. Sahildeki bu büyük kasaba, küçük bir ırmağın ağzındadır, Trabzondan üç saatlik mesafededir. Hamallar bunları taşırken, bizde Karaçukurdan en yüksek dağlara çıktık. Denizi görüyorduk. Dönüşte bir yayladan geçtik. Evleri ahşaptı. Kadınlar bizi görünce örtünüp kaçmadılar. Şimdiye kadar gördüğüm köylü kadınları gibi çirkin değildiler.

Bu memlekette gece olduktan sonra bir kapı açtırmak imkânsızdır. Polathaneye giderken, gece takip ettiğimiz dere boyunca bütün ova halkı yaylaya çıkmıştı. Uzakta bir ışık gördük. Oraya gittik. Pek çok yalvardıkdan, tehdit ettikten sonra hayvanlarımıza saman, bize mısır ekmeği ve soğan alabildik. Hayvanlarımızı çektiğimiz ahırdada yattık.

Ertesi sabah erkenden kalktık. Polathane altı saalik yerdi. Bütün Patholane ovası çok iyi ekilmiştir. Buğday, arpa ve mısır boldur. En kötü toprağında da fındık yetiştirilmiştir, ki Avrupaya mühim mik-

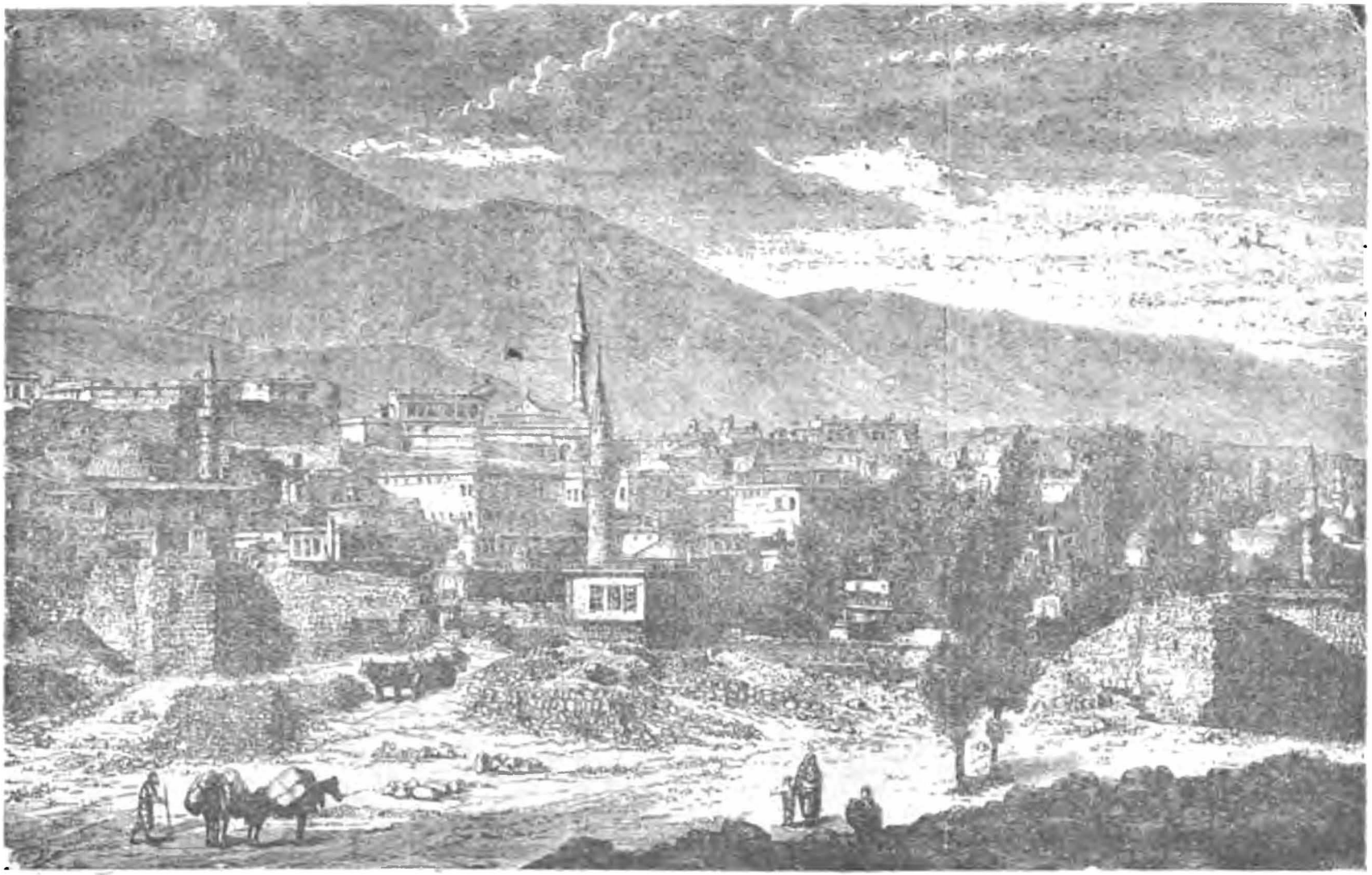
tarda sevkedilmektedir. Polathane ovasının mühim servet kaynaklarından tütünün de büyük şöhreti vardır. Güneşte basit bir şekilde kurutulan tütünleri altun sarısıdır. Samsun tütünü adı ile Rusyaya da sevkolunur. Polathane ile Trabzon arasındaki yol, sahili takip eder. Şehrin civarında meyva bahçeleri vardır. Zenginlerin çoğunun köşkleri, sayfiyeleri bulunur.

Fransadan ayrılırken, bazı amatör ziraatçiler benden tohum ve aşı için kalem istemişlerdi. Bu maksatla Karakayan dağı yoliyle tekrar Gümüşhaneye gittim. Trabzon - Gümüşhane yolu on sekiz saattir. Cevizlikten geçer. Cevizliğe kadar da Erzurum yolundan gidilir. İlk seyahatimi bu yol ile yanıştım, Karakayan dağı yolunda dağdan vadiye doğru inerken bir tepe üzerinde İstavroz köyü var. Burada bir çeşit elma ağaçlarından kalemler kestim. Bunların meyvası küçük, fakat renkleri kehribar gibi sarı ve lezzeti pek nefis. İstavroz halkı tamamem rum. Hellenistlerin sözüne bakılırsa, dilleri eski Yunan dilini andırırmış. Akşam üzeri Gümüşhane bahçelerine gelmiştik. Kurt Ali oğlunda yatmak üzere Harşıt suyunu geçtik. Ertesi gün bahçe sahiplerine müracaat ettim. Ancak ihtiyar Türklerde görülebilen bir safiyet ile istediğim ağaçlardan istediğim kadar aşı kalemi alabileceğimi söylediler. On iki çeşit armut, on cins elma, bir çok kiraz, şeftali, erik, kayısı ve badem kalemleri kestim. Bütün kestiğim kalemleri taşıyabilmek için bir at kiralamak icabediyordu.

Bağlarını görmek için Kafkasyaya bir seyahat yapmak istiyordum. Trabzondan bindiğim Rus kumpanyasına ait bir vapur beni bir kaç saat içinde Batuma götürdü.

Batum, Karadenizin en mükemmel ve en emin limanlarından biridir. Kapalı bir çok gemi almağa müsaittir. Batumdan Potiye, küçük buharlı teknelerle gidiliyor. Poti, bir bataklık üzerinde inşa edilmiştir. On iki sene evvel burada bir kaç ev ile kulübelerden başka bir şey yokmuş. Rusya Poti limanı için milyonlarca ruble harcamaktadır.

(M. Th. Deyrolle bu seyahatinde Kutais'e kadar gidiyor, Potiye avdetinde bir Rus vapuru ile İstanbula gidiyor. Oradan tekrar Trabzona dönüyor.

Erzurum

Zigana dağı

17 Nisanda Trabzondan tekrar ayrılıyordum. Maarif nezareti tarafından Tortum ovasında ve Vangölü civarında tabiî ilimler ve arkeoloji tetkikatına memur edilmiştim. Bir tercüman ve hayvan ile beraber hareket ettim. Kırımlı olan katırcılarla Erzuruma kadar pazarlık etmiştim. Kitabeleri istinsah etmek üzere kâğıtlar ve kartonlar götürüyordumki bunların nakli fevkalâde itinaya muhtaçtı. Zira, yolda belki pek çok kere çamurlara, ırmaklara yuvarlanıp mahvolmak tehlikesi geçireceklerdi. Günde bir kaç defa hayvanların yüklerini indirmek, bindirmek lâzımdır. Her mülki teşkilât dairesinde bir zaptiye hizmet edecekti. Önden gidecek, rehberlik edecek, ve benim küçük kervanım için konak yerlerinde hazırlıkta bulunacaktı.

Küçük Asyada rahat bir yolculuk yapmak isteyenler için böyle ihtiyatlı hareket etmek lâzımdır. Emniyet meselesine gelince, orta halli bir yolcu için, Fransada olduğu kadar buradadar emniyet vardır. en vahşi mıntakalarda geceler geçirdim. Tüfeğim doluydu amma hiç bir kötü tecavüze de maruz kalmamıştım. Tabancamın kurşunlarını, köylere girerken ekseriya tehlikeli hücumlar yapan köpeklere karşı kullanmıştım. Anadoluda katliamlar, haydutluklar, uydurma birer masaldan başka bir şey değildir.

Erzuruma gitmek için Trabzondan ayrılan kimse evvelâ, yegane yol olan Değirmendere boyunu takip eder. Fakat Cevizliğe gelince, Gömüşhane ve Bayburda doğru, seyyahların mevsime göre tercih ettikleri üç yol vardır. Beni Erzuruma götürecek olan katırcılar Kitova eteklerinden geçen yolu tercih ettiler. Bu yol ile dört günde Bayburda varacak idik.

İlk gün, uçurumlu, sarp yollardan , büyük zahmetlerle ilk konağınıza vardık. Buradan bir saat ötede Karanlık köprüde Galyan suyunu geçtik. Bazalt kayalarından müteşekkil dağların garip şekillerinden ötürü Şeytanlık mahallesi denilen yere vardiğimizda yorğunluktan bitik bir halde idik-

Derin uçurumlarda beyaz köpükler saçan bir su akıyordu. Yüseklerde çam ormanları görünüyordu. Burada çok arı besleniyor. Kırlarında

çiçekler bu arılara en nefis bir bal yapmasını temin ediyordu. Şeytanlık mahallesinden, geceyi geçirmek üzere Çayırlık hana doğru inmeğe başladık. Yol, yine uçurumlar kenarından geçiyordu. Akşama doğru başlayan şiddetli bir yağmur ile ayaklarımızı açtık. Kervanlara sığınak olan basit barakalara doğru ilerledik. Yağmur bütün gece devam etti. Katırcılar, ertesi sabah yola çıkmak istemediler. Fırtınalı bir günde dağlar arasında sergüzeşte atılmağa cesaret edemiyorlardı. Geri dönmelerini söyledim, onuda kabul etmedile. Bu kötü hanlarda kalmak istemediğimden katırcılara en cazip vaadlerde bulundum, fayda etmedi. Nihayet, öğleye doğru, güneş çıkınca, niyetlerini değiştirdı. Kasıklı dağ boğazını geçmeğe razi oldular. bir saat yol aldık. Fakat fırtına bütün korkunçluğu ile tekrar başladı. İlerlemek imkânsızdı. Geri dönmek içinde gecikmiş idik. Dağa doğru tırmanırken, kar iri iri yağmağa başlamıştı. Az zaman içinde iki kadem olmuş, yolumuzu örtmüş, gizlemişti. Rüzgâr haşin esiyordu, ayakta duramıyorduk; atlar her adımda tökeziyordu: tipinin gözlerimizden gizlediği uçurumlardan birine yuvarlanmaktan korkuyorduk.Geri dönsek, iniş de, çıkıştan ne daha az zor, nede daha az tehlikeliydi, yorğunluktan bitap bir bit halde Çayırlık kanına ulaştık. Oraya bizim bulunduğumuz handa sığınmış olan bir kaç İranlı, fırtınanın bir kaç gün süreceğini kat'î bir lisan ile söylediler. İşimiz acele olduğundan iki gündür aldığımız yoldan geri dönerek daha emin olan yeni Erzurum yolunu takip etmek mecburiyetinde idik. Bütün teklif ve ısrarlarıma rağmen katırcılarımız Çayırlık handa İranlılarla beraber kalmak istiyorlardı. bir saat dinlendikten sora biz yolu inmeğe başladık. Galyan su vadisinde Başköprüde geceyi geçirmek üzere mola verdik. Galyan su boyunca inmeyerek kestirme yoldan bizi Cevizliğe çıkarmak üzere muhtar bir rehber verdi. Bu suretle yolumuzu bir gün kısaltmış olduk. Bir aralık müthiş bir heyelana şahit oldu ki, gök gürültüsüuü andıran seslerden donup kaldık. Parçalanan taşlar, kökünden çıkmış ulu ağaçlarla beraber bir hatırcı ile hayvanının uçuruma yuvarlandığını gördük. Biraz sonrada, tüylerimiz ürpermiş, betbaht katırcının mensup olduğu kervane ulaştık. Onlar uçurumda arkadaşlarını aramağa gittiler. Akşamı, Yerköprü hanlarında öğrendimki hayvan da katırcı da paramparça olmuşlardı.

Ertesi gün Zıganayı çıkmağa başladık. Bu yeni araba yolu, şosa, o kadar kötü idi ki bu esnada tehlikeli olmasına rağmen eski yoldan gitmeği tercih ediyorduk. Zıganadan inerken, beşyüzden fazla yük hayvanından mürekkep büyük bir kervana rastladık. Pamuk balyaları yüklenmişti. Bu dar yolda kervanın geçmesini, bir kenara çekilerek bir buçuk saattan fazla bekledik.

Ardasaya muvasalatımızda kasabanın biricik kahvesini kürtlerle dolmuş bulduk. Sohbetleri, bayağı bir bögürme, homurdanma idi. Başka bir yer aramağa mecbur olduk. Bulamayınca bir kısmımız çadırda, bir kısmımızda açıkta yattık.

Ertesi sabah öğrendik ki, kürtler geceleyin kahvecinin nesi var nesi yok ise çalmışlar, nesi var nesi yoksa yemişler, bununla beraber, bir zaptiye, azıcık tehdit edince, aldıklarının hepsini geri verdirmişti.

Gümüşhane ile Erzurum arasında, 1869 baharında takip ettiğim yolu tuttum. Gümüşhaneden bir saat mesafede Harşıd su üzerinde Çiftlik hanı denilen yerde bir tekke ziyaret ettim. Bir dervişin türbesi ki içinde görülen şeylerden ziyade mimarisinin nefaseti zikre değer. Bu mıntakada büyük şöhreti vardı. Pek çok kimseler ziyarete geliyordu. Balahor yaylasındaki çamur bizi çok geciktirdi ve yordu. Kardaşhanda sığınacak bir yer bulacağımızı ümid ediyorduk. Her tarafın kervanlar tarafından tutulmuş olduğunu gördük. Kervanlar don çıkmasını ve çamurların donmasını bekliyordu. İyi kötü bir ahırda yerleştik. Fakat yemek pişirmek için odun bulamadık. Tezeklerde çok ıslaktı. Dumanına tahammül edilemiyordu. Gece bizim için çok müthiş oldu. Sabahleyin termometre sıfırdan aşağı on iki derecede idi. Bu yaylada, Balahor kasabası yakınlarında bana Fransız mühendisi M. Briot tarafından işaret edilen tümülüsü gördüm.

Bu mühendis bu tümülüsü pek sathı olarak kazmış, bazı toprak eşyadan başka bir şey bulamamıştı.

Bir köy

Kopdağı

Nihayet 20 Nisanda Bayburdu gördük. Ayaklarımızı sıklaştırdık. Zîra geçen yıl kasaplarında asılı gördüğümüz koyun etleri midemizi tahrik ediyordu. Küçük kervanımın insan ve hayvanlarını bir kaç saat dinlendirmeğe mecburdum. Ben de Bayburt kalesini gezmeğe gittim.

Bayburt çok eski bir şehirdir. Kal'ası, daha milâdın birinci asrında bu mıntakanın en müstahkem bir yeri idi. Ruslar 1828 de Baybur kal'asını tahrip etmişlerdi. Fakat muhtemeldirki Osmanlı hükûmeti Trabzondan Erzuruma giden yegâne yola hakim olan bu noktayı tahkim edecektir.

Erzuruma ilk seyahatimde Kocapınar yolunu tercih etmiştim. Bu sefer Kopdağı yolunu tercih ettim. Bu yol daha uzundur. Fakat ilkbaharda, karlarla örtülü olan Kocapınara tercih edilir. Kasıklıdağda olduğu gibi dört gün daha kaybetmek istemiyordum.

Mâdenhana kadar Çoruhu takip ettik. Attan inmeğe bile lüzum görmiyerek pek çok yaban ördeği vurdum. O kadar çoktular, kendilerine yaklaşması o kadar kolaydı. Yeni yapılmış bir taş köprüden ırmağı geçtikten sonra Kopdağı hanına indik. Bu han iki bin üçyüz metre irtifadadır. Hükûmet burada büyük kervansaraylar yaptırmıştır. Fakat çok kötü muhafaza edilmiştir. Çatıları delinşmiş, odalar ve ahırlar bir kadem su içinde, geceyi geçirmek için Kop köyünde bir yer aradık. Bulduğumuz yer lüks değildi amma sıcaktı; ahırda kalmıştık.

Bütün gece kar yağdı. Sabahleyin, benim katırcılar yola çıkamayacaklarını bildirdiler. Saat ona kadar Kop köyünde kaldık. Kar dindi. Bir gün evvel rastladığımız kervanların yollarına devam edip etmediklerini görmek için yola birisini gönderdim. İranlılardan kalabalık bir kafile, hanların bulunduğu yaylayı terkediyorlardı. Yükleri yüklemeleri için

katırcıları tazyik ettim. İranlıların peşisıra yola çıkmak için acele ediyordum. Kar tekrar başladı. Önümüzdeki kervanların izlerini ancak fark edebiliyorduk. İki bin beşyüz metro irtifada, dağın en yüksek noktasında kendilerine yetiştik.

Her taraf beyaz, bu beyazlık içinde binden fazla hayvanın kapkara bir şerit halinde uzanışı pek garip bir manzara teşkil ediyordu. Bu uzun şerit dağların böğründe kıvrım kıvrım kıvrılıyor, kilometrolarca uzanıyordu, Yoldan bir kaç adım ayrılan bazı hayvanlar bir çukura, bir hendeğe, bir yara yuvarlanıyordu. Fakat kar tabakasının kalınlığı onu taşlara çarpmaktan koruvordu. Kendisini arayan katırcılar, çıkarıp yola getiriyorlardı. Bu esnada, uzuun kervan, bir kaç dakika duruyordu.

Kapdağından inerken, yarı yolda İngiliz tatarlarına rastladık. Tatarlar, İran ve Osmanlı hükûmetleri tarafından temin edilen menzil beygirleri vasıtasile Tahrandan Trabzona on iki günde geliyorlar. Büyük Avrupa devletlerininde ayrıca tatarları vardır.

Tatarlar gece gündüz at üstündedirler; menzillerde hayvan değiştirirler, birkaç dakika ancak dinlenirler ve bir kaç lokma şey yerler. Kafileleri umumiyetle, posta çantaları yüklenmiş iki veya üç hayvandan mürekkeptir. Yanlarındada iki veya üç zaptiye bulunur. Kendilerine her yerde yol verilir; zaten verilmediği zamanda kamçı ile, kılıçlarının yassı tarafile adam döğmesinide bilirler. Fakat, Kopdağından inerken, yol zaten dar, iki yanında kardan duvar, krşılaşan iki hayvanın yanyana geçmesine imkân yoktu. Bir çok neticesiz teşebbüsten sonra, tatarlar kervanı beklemeğe mecbur oldu.

Soğuk o kadar şiddetli idiki insanın cildini yakıyor, kavuruyordu. Bir kaç günde, tanınmıyecak bir hale geldik.

Dağın eteğinde, Fıratın sağ sahilinde yeni inşa edilmiş bir köprünün başında kervanıma bir saat kadar mola verdim. Burada frat ve yol, iki muazzam fosilli kalker kayası arasına sıkışmıştı. Fosillerden bazı nümuneler aldım: Bunlar büyük istiridyeler, midyeler, bir çok hayvanatı nâime kabukları, madrepor enkazı idi. Sureti mahsusada aradığım halde bunlar bu seyahatimde elde ettiğim yegâne fosillerdi. Bunlar gösteriyordu ki, Erzurum ovasının yerinde vaktile bir büyük göl bulunuyordu. Arazinin yükselmesi üzerine, suları, dağlardan Fırat yatağını kayarak akmıştı.

Mola verdiğimiz zaman, kar da dindi. Fakat yolların müthiş çamuru daha fecidi. Bizi zâlimâne yoruyordu. Saatte ancak iki buçuk kilometro yol alıyorduk. Erzurum ovasının çamuru, düşünebileceğimiz en nahoş şeyden daha fenadır. Her an, öyleki, hayvanlarımız ayaklarını çekerken öküse tutkalı gibi yapışan çamur, ayaklarından nallarını çekip alıyordu.

Ilıcaya geldik. O gün Erzuruma varabilmek için hayvanı değiştir-

mek istedim. Fakat ne muhtarı nede çavuşu buldum. Telgraf memuru olan bir Türk bana kendi atını verdi. On sekiz kilometroluk bir yol içinde bir lira istedi. Çok para idi. Fakat şehre kadar attan inmiyecektim, o, yanımda yaya gideceti; bu şartla kabul ettim ve kendisine teşekkür ettim. Bizim hayvanlarımıza gelince, bitik bir halde idiler.

Bununla berabe gece büyük bir Ermeni köyünde kalmağa mecbur olduk. Kâhya, beni konsolosluğun müşavirlerinden biri zannederek fevkalâde hürmetle misafir etti. Bütün gece politikadan bahsetti amma nasıl !!

Yakında hudutları muhafaza etmek üzere altmış bin Fransızın Ermenistan ve Kürdıstanda yerleşmek üzere geleceğini işitmişti. Zira İranlılar bu memleketleri Türklerden almak istiyorlarmış. Kendi memleketinin politikasını bu ermeniye anlatabilmek için çok yoruldum. Bu adam, «Ruslar bizi kendilerine çekmek için her şeyi yapıyorlar, buraya Rus memurları geliyor, bize en cazip şeyler vadederek Kafkas eyaletlerine hicret etmemizi teklif ediyorlar. Bu muhacerete bilhassa bizim rahiplerimiz bizi teşvik ediyor» dedi.

Nihayet 24 Nisanda Erzuruma geldik. Üç yüz elli kilometroyu on iki günde almıştık ki güzel bir mevsimde haydi haydi bir haftalık yoldur.

Hasankale

Erzurum

Erzurumu, bir kaç ay evvel bıraktığım halde buldum. Kar ve şiddetli soğuklara rağmen Türk asker kıt'aları büyük bir faaliyetle tahkimatı bitirmeğe çalışıyorlardı. Erzurum istihkâmları Alman sistemine göre yapılıyor; görünüşleri pek heybetli.

Bir kaç kilometro uzaktan Erzurumun görünüşü lâtifti. Şehre hâkim dağların açık renk fonu üzerinde evlerinin hemen hepsi ayni renkte boyanmış olan şehrin esmer şeridi çok karakteristik bir siluet vücuda getiriyor. Şehre yaklaştıkça bu güzellik kayboluyor.

Erzurum bereketli bir ovanın, bir çok yolların kavşağı olan bir köşesinde kurulmuştur. Transit ticareti ehemmiyetlidir. Sanayi namına pekâz şey zikredebiliriz. Demir ve bakır işçiliği, vilâyet halkının ihtiyacını karşılayan basit aletlere inhisar etmiştir. Erzurum sokaklarında şimalden, cenuptan, şarktan ve garptan gelmiş bir kalabalığa rastlanır ki kıyafetleri ve tipleri tamamen farklıdır.

Erzurumda silâh yapılır; kalkanlar küçüktür, kuturları ancak otuz santim kadardır, öküz derisinden yapılır, küçük bakır levhalar, tezyinatta kullanılan paralarla tezyin edilir. Hatta bir kalkanda XIV üncü Louis'nin, bir diğerinde Marie Thérèse d'Autriche'in bakır sikkelerine tesadüf ettim.

Erzurumda keçe halı yapılır. Bu müzeyyen keçeler pek latiftir. Yapılmasıda gayet basittir :

Yere, yapılacak halıdan daha büyük bir örtü serilir. sonra, renkli yünlerle, serpilip konmak suretile bu örtünün üzerine bir takım nakışlar yapılır. Bunun üzerinede gayet ince didilmiş beyaz yünden ikinci bir

tabaka konulur. Yün tabakasının kalınlığı 20 - 25 santimetre kalınlığı bulunca, bir kaç amele, büyük bir dikkatle, alttaki örtüyü elle bükmeğe başlarlar. Bu suretle, nakışları ve çiçekleri bozulmadan ve bir topaç olup karışmadan, bir levha halinde içindeki yünlerde bükülür. Bundan sonra ıslatılarak bir silindirden geçirilir, bir santimetre kalınlığında kalıncaya kadar ayak altında çiğnenir. Nihayet kenarları kesilip düzetilir.

Bu keçelerin fiyatı, resimlerinin güzelliğine ve yününün cinsine göre değişir. Fakat umumiyetle ucuzdurlar Kullanışlı, seyahatlere elverişlidir. Zira kalın ve hafiftir. Şilte hizmeti görür.

Ziraat Erzurum civarında oldukça inkişaf etmiştir. Öküzleri çok büyük ve kuvvetlidir. Mandaya gelince, pek çoktur. Bazan, iki tekerlekli ağır arabalara koşulmuş uzun bir kervan halinde görülürler. Böyle bir kervanda insanların da durmadan bağrıştıkları işidilir. Zira ağır yürüyen mandalar, adım atabilmek için sık sık bağrılmasını isterler. Bir çay, ırmak veya bataklık kenarında mecburi molalar verilir. Mandalar suya ve çamura serinlenmeğe girerler, iri buynuzlarile kocaman kara kafaları meydanda kalarak bütün vücutlarile gömülürler.

Erzurumda köpekler çok büyük, hemde diğer şehirlerde gördüklerimden daha çirkin. Fransadan getirdiğim bir av köpeği yüzünden bir gün, güpegündüz ve yol ortasında bu köpeklerin hücumuna uğradım. Kendimi ve arkadaşımı onların dişinden kurtarabilmek için tabancam ile bir kaç el ateş atmağa mecbur oldum.

Erzurum dalgalı bir arazide kurulmuştur. Sırtını da Oğlanderen ve Topdağ gibi bir çok tepelere dayamıştır. Bu tepelerde Palandöğen dağlarına bağlanır.

Yükseklerden bir çok dereler iner. Her biri şehrin bir semtinden geçer. Üzerlerinde bir çok küçük köprüler vardır. Binaenaleyh Erzurumun bir çok sokaklarına pek hususi bir manzara verir.

Erzurum seyahatimde gördüğüm şehirlerin en şarklısı idi. Pazar mahallesi müstesna, bütün Müslüman mahallelerinin sokakları esmer duvarlarla çevrilmiştir. Bunlar pencere veya kapı vazifesini gören nadir küçük delikler ile delinmiştir.

Evlerin çoğuna, bilhassa bir katlı olanlara ışık, tavanında açılmış bir delikten girer. Bunun üzerine de yağmurun girmesine mani olmak için yağlı kâğıttan ehram şeklinde şeffaf bir külâh geçirilir. Evlerin dam - taraçası toprak örtülüdür. Baharda hakiki bir çayır olur. Hatta evlerin damında koyun ve keçi otlatılır. Yazın kurutulmak için de tezek serilir. Pazarları çoktur; fakat şehrin muhtelif semtlerine dağılmıştır. En şayanı dikkati, en pitoreski, güzel mevsimlerde meyva pazarıdırki meyvalar Erzincandan ve Tortumdan gelir.

Erzurumda kaldırım döşenmiş yollar pekâzdır. Bundan ötürüdürki yollarının yazın amansız bir tozu, kışın tutkal gibi bir çamuru vardır.

Erzurumda hayvanların sokaklara bıraktığı pislikleri çamur ile yuğurarak tezek yaparlar tezekler büyük tuğlalar halinde damlarda kurutulur. Fakirler, sürüler geçtikten sonra sokaklardan hayvanların pisliklerini

Paşanın seyisi
(Erzurum)

toplarlar, onları top yapıp duvarlara yapıştırır, kuruturlar. Evlerden çoğunun cepheleri yazın bu pastillerle kaplıdır, yaş iken kötü bir koku neşrederler.

Şarki Anadolunun bütün ormansız mıntakalarında olduğu gibi Erzurumda da tezek, yakılacak yegâne şeydir. Yanarken boğucu bir duman verir. Fakat çok ısıdır, ve *turb* gibi, ağır yanar. Bir at yükü tezek, ki yüz elli kilo kadar tutar, dört beş franktır.

Ecnebilerle fırıncılar Erzuruma on beş saat mesafede olan Oltiye yakın Narmandan ve şark yolu üzerinde Ertefden odun getirtirler.

Erzurumdan Ayrılırken, küçük kervanımın efradı fazlalaşmıştı. İngiliz ve Rus konsoloslıklarının müsteşarları yanıma kavaslarını katarak bana şeref verdiler. Kervanın başında da bir zaptiye vardı. Rehberlik vazifesi onda idi. Atını çok eğlenceli bir fantazi ile sürüyordu. Elindeki uzun bir ciridi atının karnından fevkalâde bir sür'atle geçirip tutuyor, bazan da onu havaya fırlatarak fevkalâde bir maharetle yakalayordu.

ÇIĞIR KİTABEVİ NEŞRİYATI

İstanbul, Ankara Caddesi No. 153

TÜRKİYE SEYAHATNAMELERİ SERİSİ:

E. de AMICIS (*Çeviren:* R. Ekrem KOÇU)
1874 de İstanbul (C. Biseo'nun tabiat üzerinden yapılmış 41 resmi ile) . . . . . **25 K.**

Th. DEYROLLE (*Çeviren*: R. Ekrem KOÇU)
1869 da Trabzondan Erzuruma (Muharririn yaptığı 31 resim ile) . . . . . **25 K.**

BASILMAKTA OLANLAR

MELLING (*Çeviren*: R. Ekrem KOÇU)
On dokuzuncu asır başında İstanbul

A. de MOUSTİER (*Çeviren*: R. Ekrem KOÇU)
1862 de Garbi Anadolu

E. CRAVEN (*Çeviren*: R. Ekrem KOÇU)
1786 da Türkiye

THEVENOT (*Çeviren*: R. Ekrem KOÇU)
1663 de Türkiye

Fiatı 25 Kuruş